

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_228479

UNIVERSAL
LIBRARY

دہلی

بارہویں صدی ہجری میں

علاء
مطبوعہ

ساج پرست حسین آباد دکن

— (جملہ حقوق محفوظ ہیں) —

ہر مع دلی

— از —

نواب القادر گاہ سلی خان سالار جنگ اندور

— (مقدمہ) —

— از —

حکیم مظفر حسین

تصاویر

(۱) - نواب میر یوسف علی خاں بہادر سالار جنگ

(۲) - نواب نور محمد علی خاں -

(۳) - نواب فی القدر درگاہ قلیخان سالار جنگ خاندوران -

(۴) - منظر مقبرہ سالار جنگی -

(۵) - مرقد نواب فی القدر درگاہ قلیخان سالار جنگ خاندوران -

(۶) - منظر - باغ و لکشاں -

(۷) - دروازہ جلوخانہ قدیم -

(۸) - نواب مختار الدولہ خان عالم امام قلیخان سالار جنگ -

(۹) - عاتور خان عالم -

نواب میر یوسف علی خان بہادر سالار جنگ دام اقبالہ

انتساب

سلا اللہ میں حضرت مغفرتاب نظام الملک آصفجاہ اول طاب ثابہ جب
مازم دہلی ہوئے اس وقت خاندوران ذوالقدر نواب درگاہ علی خاں
سالار جنگ و نواب حیدر خاں شیر جنگ آپ کے ہمرکاب تھے۔

یہ تالیف خان دوران نواب ذوالقدر کے ذوق سلیم اور اس عہد کی بہترین یادگار ہے
ان دونوں مذکورہ بالا خاندانوں کے ارکان کو یہ فخر حاصل ہے کہ حضرت مغفرتاب طاب ثابہ کے عہد میں
اس مبارک عہد عثمانی تک ہمیشہ عہد ہائے جلیلہ و مناصب فیہ پر سرفراز اور نہایت نیک نام
و فاشعاری و جاں نثاری سے متصف ہے۔

نواب مختار الملک سالار جنگ اسی خاندان کے رکن رکن اور دولتی ہے
کے سچے جاں نثاری تھے جن کے گورہ شب چراغ عالیجناب نواب میر یوسف علی خان بہادر
سالار جنگ دام اقبالہ (جو مذکورہ صدر خاندانوں کے فضائل و فوائد کے حقیقی وارث و حلالہ
دو دمان ہیں) دولت علیہ آصفیہ کی کرسی مدار المہمانی کو زینت بخش چکے ہیں۔
یہ مذکورہ بنسبت خاندانی موصوف ہی کے نام نامی معنیوں کے لیے کی عزت
حاصل کرتا ہوں۔

احسان فراموشی ہوگی اگر اس موقع پر میں اپنے سراپا عنایت مجسم شاق نواب غیاث جنگ بہادر
دام اقبالہ (خلف خان دوران نواب رکن الدولہ رکن الملک مغفور) کی اس ذوق علمی و عنایت کا
ذکر نہ کروں کہ موصوف ہی کے الطاف کی مانند سے حقیر کو خان دوران نواب ذوالقدر کے متعلق مفید
معلومات و عکس تقاویر وغیرہ کا ذخیرہ حاصل کرنے کا موقع ملا۔

حکیم مظہر حسین آبادی

فہرستِ مکتوبین

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۱۲	سفرِ دہلی	۰	آفتاب
۱۳	خدمتِ دارِ فغانی ہر کارہ پر سرِ فرازی	۰	نواب میر یوسف خاں
۱۴	نادر گردی	۱	مقدمہ
۱۸	خاندورانِ نوابِ القدر کی وفات و خاداری	۱	دہلی بارہویں صدی ہجری میں
۲۰	حضرتِ معتمدِ نواب کو نوابِ القدر پر اعتماد	۲	دہلی اور اس کے بانیوں کے نام اور اس عہد کا مختصر خاکہ
۲۰	تالیفِ تذکرہ -	۴	مولف کا تعارف
۲۱	ایک تاریخی انکشاف	۵	نام و خطابات، تخلص اور اصنافِ ادبی و علمی و فنون
۲۱	شہادتِ زندہ دہلی	۶	خاندورانِ نوابِ القدر کے آبا و اجداد
۲۱	ترتیبِ تذکرہ		خاندانِ علی خاں
۲۲	انشاء پر دازی	۸	درگاہِ علی خاں
۲۳	حسنِ عقیدت	۹	نورِ دہلی خاں
۲۳	قدمِ شریفِ حضرت سرکارِ ثنائت	۱۰	عکسِ نورِ دہلی خاں
۲۳	قدمِ مبارکِ حضرت علی	۱۱	خاندانِ علی خاں (۲)
۲۴	مزادات و درگاہِ ادب	۱۱	عہدِ حضرتِ معتمدِ نوابِ طاب ثنائت
۲۵	نواب ذوالقدر کی پاکِ مشرقی	۱۱	خاندورانِ نوابِ القدر و درگاہِ علی خاں
۲۵	عرسِ مسکنِ منزل	۱۱	تاریخ و مقامِ ولادت
۲۶	بارہویں صدی کی خوش حالی اور دولت	۱۱	تعلیم و تربیت
۲۶	خوش حالی کا دوسرا وقتہ -	۱۲	منصب و جاگیر

صفحہ ۲ مضمون

۴۸ و آغا منصب و خطائے سرفراز ہونا

۴۸ رگھوناتھ راؤ سے مقابلہ مقابلہ ثنائی
۴۹ عہدہ عتفراں بانو انطبام علیا

۵۰ خاندوران نواب و القدر کا خطا علی اور ب

جلیلہ پسر فرزند ہونا

۵۱ اورنگ آباد میں ماری جلوس

۵۲ حسن انتظام

۵۲ عکس مقبرہ سلاہ جگی

۵۳ عسزل

۵۳ وفات

۵۳ عکس نزار خاندوران نواب و القدر

۵۴ خاندوران کی لطیفہ گوئی و بذلہ سخنی

۵۴ تاریخ گوئی

۵۸ شاعری و بزم افزوی

۶۰ کلام فارسی

۶۱ کلام اردو (قصیدہ)

۶۲ شوق عبارات

۶۴ عکس باغ و لکشا و بوم دیو پڑھی سلاہ جنگ

۶۵ عکس دروازہ جلو خانہ قدیم

۶۵ اولاد و اولاد

۶۶ عکس نواب خاندوران نواب کا چلیخان

۶۶ عکس عاشور خانہ خاندوران

نقول اسناد

سند نظام آباد پر دانی، سند کدوئی
سند و صاویرہ سند دارنگی سنازل نول السال

۲۶ ادب و تہذیب

۲۶ شاہ سعد اللہ

۲۶ شاہ غلام محمد و اول پورہ

۲۹ روسا و نواب ذوالقدر کے ہم بزم اجا

۲۹ اعظم خاں

۲۹ نواب ذوالقدر کی راست گوئی

۲۹ مرزا سنو

۳۰ لطیف خاں

۳۰ اس عہد کی وضع داری

۳۲ یا زہد سہم میرن

۳۳ سحر عرب

۳۳ کل پورہ

۳۴ ناگل کامیلہ

۳۴ رینی ہماہت خاں

۳۴ شعرائے معاصرین مرثیہ گو و ارباطیہ غیر

۳۸ نواب ذوالقدر کی موسیقی دانی

۳۹ دکن کو مراجعت

۴۱ عہدہ نواب ام الدولہ ناصر جنگ شہید

۴۲ انقباض و شن اور ہاتھیوں کی بہادری کا نشانہ

۴۳ خاندوران کے ہاتھی کی بہادری

۴۳ خدمت کو توالی پسر سرفرازی

۴۶ عہدہ نواب امیر الممالک صلابت جنگ

۴۸ خانہ دوران کی داروغگی نیا نیا پسر سرفرازی

خانہ دوران نواب ذوالقدر کا صوت داری

اورنگ آباد

۳ آفتاب از تندر

صفحه	مضمون	صفحه	مضمون
۲۱	ذکر دریش صلوٰۃ خوانی	۱	ذکر قدم شریف
۲۲	میر سید محمد	۲	قدم گاه حضرت علی علیه السلام
۲۳	مجنون ناک شاهی	۳	درگاه قطب الاقطاب
۲۴	شاه کمال	۵	مرقد سلطان عبدالعزیز دلی
۲۵	شاه غلام محمد	۵	مرقد سلطان الشیخ معشوق الہی
۲۶	شاه رحمت اللہ	۷	مزار نصیر الدین پسران دہلی
۲۷	اعظم خاں	۸	مزار شاه ترکمان بیابانی
۲۸	مرزائتو	۸	مرقد باقی باللہ
۲۹	لطیف خاں	۹	قبر شاہ حسن رسول نا
۳۰	کیفیت بنت	۹	قبر شاہ بایزید اللہ مر
۳۱	یازدہم میرن	۹	قبر شاہ عزیز اللہ
۳۲	دوازدهم بیچ الاول در سر عز	۱۰	قبر مرزابدل
۳۳	بزم آرائی خان زمان	۱۱	عرس خلد منزل
۳۴	ذکر کیفیت کسل پورہ	۱۲	قبر میر شرف
۳۵	کیفیت ناگل	۱۳	ذکر میر گل پسر میر شرف
۳۶	ذکر رینی بہابت خاں	۱۴	کیفیت چوک سعد اسمہ خاں
۳۷	ذکر شعراء	۱۵	چاندنی چوک
۳۸	مرزاجان جہان	۱۶	ذکر حافظ شاہ سعد اللہ
۳۹	معنی یا ب خاں	۱۷	شاه غلام محمد داول پورہ
۴۰	شیخ علی حسنین	۲۰	شاه محمد امیر
۴۱	سراج الدین خاں آرزو	۲۱	شاه پانصدنی

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۵۸	غلام محمد	۴۵	میر محمد نسل ثابت
۵۹	رحیم حسین دمانین	۴۶	ابراہیم علی خاں راقم
۵۹	قاسم علی	۴۷	میر حسن الدین مفتون
۶۰	معین الدین قوال	۴۸	مرزا عبدالحق دارستہ
۶۰	برہانی قوال	۴۸	گرامی
۶۱	برہانی امیر خانی	۴۹	مرزا ابو الحسن آگاہ
۶۱	رحیم خاں جہانی	۵۰	ذکر مرثیہ خواناں
۶۱	شجاعت خاں کلاوت	۵۰	پیر لطف علی
۶۱	ابراہیم خاں کلاوت	۵۱	مکین جتین بنگلیں
۶۱	سواد خاں	۵۱	میر عبد اللہ
۶۲	بوئے خاں	۵۲	شیخ سلطان
۶۲	گھانسی رام کھاڑجی	۵۳	میر ابو تراب
۶۲	حسین خاں ڈھولک نواز	۵۳	مرزا ابراہیم
۶۳	تہسنا	۵۳	میر درویش حسین
۶۳	شہباز دھرم نواز	۵۴	حبانی حجام
۶۳	شاہ درویش سبوح نواز	۵۴	محمد نسیم
۶۳	نابت اشکم نواز	۵۵	ذکر ارباطرب
۶۴	تقی بھگت باز	۵۵	نعت خان بین نواز
۶۵	شاہ وینال سرخی	۵۶	برادر نعت خاں
۶۶	خواصی دانوٹھا	۵۷	ساج خاں قوال
۶۶	یاری نعت ال	۵۷	جانی ، غلام رسول
۶۷	معتوقہ ابو الحسن خاں	۵۸	باقر ظہورچی
۶۸	جٹ قوال	۵۸	حسن خاں ربابی
۶۹	رحیم خاں ، دولت خاں ، گیان خاں ، بھدو	۵۸	

مفہوم سطر غلط

۵۲	۴	فرد
۵۳	۱۰	خوابت کہ
فہرست تین نام سطر		نواب میر یوسف علی شاہ
۲	۳	رگہا تھ راؤ سے مقابلہ
۴	۱۸	ذکر اربا طرب
امساب	۴	حیدر خاں
۹	۱	اصفہا ثانی
۱۵	۱۵	نواب رکن الدولہ
نقول نادوت	۸	دول
۲	۵	مکار
۳	۳	بدستخط نواب مخضر تاج
۵	۵	فوج دار فوج
۶	۲	بندھ
		بمبادش
		موجود است
		امسوار
		صمصام جنگ مرحوم
		نیم آند از سرگزشت
		رشد و اب
		بیار
		بیار
حصہ زیرین		میں ہاں
۸		منہا سواری سرکار
۱۰		فوجدار فوج
۱۵	۹	خلافت ارشد
۱۵	۱۵	اسناد

صحیح

افسرد	
خوابت و	
عکس نواب میر یوسف علی شاہ بہادر لاچنگ نام قبائلی	
رگہا تھ راؤ سے مقابلہ و فتحیابی	
ذکر اربا طرب	
حیدر خاں	
اصفہا ثانی	
نواب مخضر تاج شرف الدولہ	
دول	
مکار	
بدستخط نواب مخضر تاج شرف الدولہ	
فوجدار فوج	
بندھ	
بمباد	
موجودات	
امسوار	
صمصام جنگ مرحوم	
نیم آند از سرگزشت	
رشد و اب	
بیار	
بیار	
میں ہاں	
منہا سواری سرکار	
فوجدار فوج	
خلافت ارشد	
اسناد	

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۴۶	چک بک مانی	۴۰	الہ بندی امرو
۴۶	کالی کنگا	۴۰	رجی امرو
۴۴	زینت و بھی	۴۰	میاں ہنگامہ امرو
۴۸	گلاب	۴۱	سلطانہ امرو
۴۸	رمضانی	۴۲	سرس روپ امرو
۴۸	رحمان بابی	۴۳	نوربائی (طوائف)
۴۹	پنابابی	۴۴	چمنی
۸۰	کمال بابی	۴۵	اورنگیم
۸۰	ادما بابی	۴۵	ہنسیا کے نیل سوار
۸۱	پنا و متو	۴۶	رام جینی

صحتی لطاف

صفحہ	غلط	صحیح
۲	تلون	مستون
۸	رائے اجازت	رائے واجازت
۱۰	.	طاہر خط ہو کس خاندوران نواب ذوالقدر و گاہ قلیچا
۱۰	اضافہ کیا تھا	اضافہ کیا تھا رکھا
۲۰	ہمراہ رکاب	ہمراہ رکاب
۲۵	چنیں ہنگامہ	دچنیں ہنگامہ
۳۲	د اصحاب غنچ و دلال میے	د اصحاب غنچ و دلال
۴۳	جمادی الاولی	جمادی الاول
۴۶	زرہ	زرہ
۴۶	کہ	چ
۴۷	ہوشدار	ہوشدار
۵۱	بروج	بروج
۵۲	الفوزہ نوازی	الفوزہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دہلی

بارہویں صدی ہجری میں

کوئی افسانہ نہیں تیرے فسانہ کی طرح
سب ہی تیار خدیں ٹھہیں سیکڑوں دفتر دیکھے

قلم و ہند میں دہلی ہی ایک ایسا مقام ہے جو فرماں روا یا ان ہند کی
شاہنشاہیوں کا صدر مرکز ہوتی رہی اور وقتاً فوقتاً مختلف زمانوں میں اپنے
بانیوں کے نام کی مناسبت سے اس کے نام بھی مختلف مثلاً ہستنا پور، اندپرست،
دلیپ نگر، تغلق آباد، دہلو، شاہجہاں آباد وغیرہ رکھے گئے۔ ایک شہر

یہ لفظ عہد فیروز شاہ تک زبانِ رود خلایق تھا۔ طوطی ہند امیر خسرو اپنے مہر وچ ”فیروز شاہ“ کو مخاطب
کے فرماتے ہیں ۷
یا ایک اسپہ بخش یا ز آخور بغرا بار گیر یا بغراں دہ کہ گردوں شینم و دہلو روم (منظر)

اُجڑنے پر دوسرا شہر اُسی کے متصل آباد ہوا۔ مگر ان ناموں میں سب سے زیادہ قبولیت اور عام شہرت دہلی یا دہلی نام ہی کو حاصل ہوئی جو آج تک زبانِ خاص و عام ہے۔ غرض دہلی کے کوچہ و بازار کی بنیاد تاریخی زمانہ کی آب و گل سے پڑی ہے اُس کے مہندم عمارات، شکستہ مقابر، بلند مینار، عالیشان گنبد اپنے اولوالعزم بانیوں صاحبِ عظمت و جبروت شہنشاہوں کے نشاط انگیز اور عبرت خیز افسانوں کو آج تک یاد دلارہے ہیں۔

آخری دہلی شاہجہاں آباد کی بناء اور اُس کی آبادی کا فخر مغلیہ خاندان کے اقبال مند تاجدار شاہجہاں کو حاصل ہوا۔ دہلی اُس وقت طرفہ نشان شوکت اور عجیب عظمت و حشمت کی آماجگاہ بنی ہوئی تھی۔ کسی شاعر نے خوب نظم کیا ہے:

نگرِ ماشِ گرم و نہ سرِ ماشِ سرد   ہمہ جائے شادی و آرام و خور
نہ بینی درِ اں شہرِ بیمار کس   کیے بوستاں از بہشت است بس

لے میر جلی کاشی نے بہترین تاریخ "شدشاہ جہاں آباد از شاہجہاں آباد" لکھی اور پانچواں درجہ پیر پلہ سے سرسرا ہوا ۱۲ مظفر
لے شاہجہاں نے شہنشاہی میں جلوس کیا۔ بادشاہ نہایت فیاض اور خیر خواہ رعیت تھا۔ اس کی بنوائی ہوئی عمارات
آج تک روئے زمین کی عمارتوں میں بے مثل بھی جاتی ہیں۔ اس کے عہد میں ملک اس درجہ سرسبز و آباد ہوا کہ کسی عہد
مغلیہ میں نہ ہوا ہوگا گو یا سلطنت مغلیہ کی عظمت و شان کا ستارہ اس کے عہد میں اُتھائے عروج کو پہنچ گیا تھا۔ تختِ طاووس
اسی شہرِ یار کی نادر یادگار تھا۔ شہزادہ میں اس تاجدار کی سلطنت کا خاتمہ اُسی کے پرہیزگار شاہ عالمگیر کے ہاتھوں
ہوا۔ اور آٹھ برس تک قید کی مصیبتیں جھیل کر لے کر اس نے فانی سے عالم جاودانی کی طرف کوچ کیا ۱۳ مظفر

چہ ہندوستانِ طراوت سرشت کہ از شرم اورنگ بار و بہشت
 بلندی گرفتہ درویشانِ حسن زہے مصر و خوبی و کنعانِ حسن
 دوسرا شاعر کہتا ہے

کسے از زندگی شاد باشد کہ در شاہجہاں آباد باشد
 مگر ہمارا عہد موضوعِ دہلی بار ہویں صدی بھری میں ہے جس کو
 عہدِ زوال کہنا بجائے۔

یہ وہ زمانہ ہے کہ سلطنتِ مغلیہ کا آفتاب اقبالِ نصفِ النہار سے
 گزر چکا ہے۔ اس کا جاہ و جلال اور آنکھ نہ ٹھیرنے والا پُرِ عجب چہرہ لحظہ
 بہ لحظہ زرد ہو رہا ہے۔ ادبار و انحطاط کے دل بادل گرد و پیش منڈلا رہے
 ہیں۔ خانہ جنگی اور طوائفِ الملوک کی دبا ہر چار جانب پھیلی ہوئی ہے۔ خود غرض
 ناعاقبت اندیش وزراء، امراء کی باہمی چشمک اور رشک و حسد نے رہی سہی
 شاہی عظمت و شوکت کو بھی مفلوج بنا دیا ہے۔ کہیں مرہٹے سرکشی و ترابی
 اور لوٹ مار میں مصروف ہیں تو کسی طرف سکھوں نے شور و فساد مچا رکھا
 ہے اور اُس کی نیمروزہ آن پر ایمان لانے والے بھی زیر لب لا احب الاہلین
 کہہ رہے ہیں۔

ظاہر ہے کہ ایسے طوفانِ خیر اور شورشِ انگیز زمانہ میں دہلی کس درجہ
 مرکزِ آلام و مصائب نہ بنی ہوئی ہوگی اور کیا کچھ اس کی معاشری و تمدنی

حالات میں انقلاب نہ ہو گیا ہوگا۔ با اینہم اس مرقع دہلی کو پڑھئے اور موجودہ
متمدن و روشن زمانہ کی دہلی کا اس وقت کے حالات و واقعات سے مقابلہ کیجئے
انصاف شرط ہے ممکن نہیں کہ آپ بھی میسر کے ہمنوا نہ ہوں اور نہ کہیں۔

دلی کے نہ تھے کوچے اور انصو تھے جو شکل نظر آئی تصویر نظر آئی

یہ مرقع اسی عہد گذشتہ کی یادگار ہے۔ مؤلف معاصر ہے۔ چشم دید حالات
و واقعات کو بے کم و کاست حوالہ قلم کیا ہے۔ جس کی وجہ سے ہم عصرانہ قیمتی معلوما
اور اس عہد کی طرز زندگی پر معنی آفریں روشنی پڑ رہی ہے۔ لہذا مناسب معلوم
ہوتا ہے کہ یہاں ناظرین کرام سے مؤلف کا تعارف کرایا جائے کہ مرقع ہذا کی
اہمیت پر کافی روشنی پڑ سکے۔

مؤلف کا تعارف

نام و خطابات، تخلص اور	نواب ذوالقدر لقب، درگاہ قلیخاں نام، سالار جنگ
ادصارف ذاتی۔	مؤمن الدولہ، مؤمن الملک، خانِ دواراں خطاب، تخلص بہ درگاہ

لے میر تقی نام میر تخلص۔ بیخود گئی کے سلم الثبوت استاد متوطن اکبر آباد۔ دہلی میں عرصہ تک سکونت پذیر رہے علامہ اللہ
میں لکھنؤ پہنچے وظیفہ سے سرفراز ہوئے انکے والد کا نام مذکرہ نویسوں نے میر عبد اللہ لکھا ہے مگر موصوف نے خود نوشت سوانح حیات
”ذکر میر“ میں میر علی متقی بیان کیا ہے ۱۲۲۵ھ میں انتقال کیا موصوف کی تصنیفات (۱) کلیات جوچھ دیوانوں اور قصائد و ثنویات

پر مشتمل (۲) تذکرہ ریختہ گویان موسوم بہ نکات الشعراء (۳) ذکر میر خود نوشت سوانح حیات یادگار ہیں ۱۲ منظر

عالی خاندان، خوش خلق، سلیم الطبع، مدبر، شجاع، انصاف پسند، شگفتہ مزاج،
سنخندان، بدیہ گو، انشا پر داز، عرض جلا اوصاف حمیدہ و اخلاق پسندیدہ سے
متصف تھے۔ جن کا ہم آئندہ خان دوراں یا نواب ذوالقدر کے
لقب سے ذکر کریں گے۔

وطن و سلسلہ نسب | نواب ذوالقدر کے آبا و اجداد کا وطن نواحی مشہد
مقدس مملکت ایران تھا۔ اور سلسلہ نسب حسب ذیل و اسطوں درگاہ قلیخان
ابن خاندان قلیخان بن نوروز قلیخان بن درگاہ قلیخان بن خاندان قلیخان
جو ترکان بور بوراوس خانات سیاخمیہ کے ایک بڑے سردار سے تھی منتهی ہوتا ہے۔

لے لکھی رائے شفیق تذکرہ گل رعنائیں رقمطراز ہے :- ”درگاہ قلیخان“ امیرے مودعہ العیاء دانش آگاہ
متصف باوصاف حمیدہ و متعلق باخلاق پسندیدہ غنچہ تصویر را در محفل رنگینش ہوائے شگفتگی در سر و طوطی خوش فیروز از میان
شیرینیش منقاد در شکر بلبل ہزار داستان تغنیہ طلاق ز بانس گل شگفتہ جیس در یوزہ گرچہ رخندش۔ چربانی او
دل سنگ را موم می ساخت و بہر دل نزدیک او اجا و اعداء را در دام می انداخت ضمیر نیش در بھیرسانی بازار آئینہ
نمیکست ذات والا صفات در زم افروزی بلا دست شمع می نشست مولتی دل شیر تر از آب می نمود و نہا عش گوئے سبقت از
رستم و شاں می بود۔ دیگر اوصاف پسندیدہ علیل و نظیر مذکور :- ”نیز عبدالنواب ولایت آبادی نے بھی اپنے تذکرہ فیاضین ذکر کیا ہے۔
(درگاہ قلیخان) جن خلی ابوئے عطرا علیہ باہنامیرا نگہ گرجی اوجام نشا و دیالا در محفلها میگردد اند و نظم و نثر استعداد بلند دارد
و از جلال طبیعت شعر و انشا و لا بسرعت تمام ابداع می نماید۔ منظر

لے دولہ اقامت یاترک اور ترکی زبان میں قادر انداز کہتے ہیں منظر لے نواحی مشہد مقدس میں قلیا ہادری شجاع مشہور تھا۔ منظر

خانِ دُورِاں ذوالِ قدر کے آبا و اجداد

خاندانِ مُتلی خاں

خانِ دُورِاں نواب ذوالِ قدر کے جدِ اعلیٰ خاندانِ قلیں خاں علی مردان خاں کے ہمراہ متعینہ قندھار تھے۔ شاہ صفی کی تلون مزاجی اور ناقدر دانی کی وجہ سے علی مردان خاں نے جب ترک ملازمت کی قلعہ قندھار اولیائے دولت

۱۷ علی مردان خاں کے والد گنج علی خاں زیک کرد۔ شاہ عباس صفوی اول (مضی) کی ولایت میں خدمت آتا یعنی پرتا اور بعدِ طوس بصلہ خدمات لائقہ مراتب علیائے خانی اور آجندہ بابا کے لقب سے سر بلند ہوئے تیس سال تک قتل کرمان پر حکومت کی بعدِ فتح قلعہ قندھار شاہ عباس نے اس قلعہ کی حکومت پر سر فراد کیا۔ گنجعلی نے سکنہ امین جھوکے سے گزر کر انتقال کیا۔ علیمردان خاں لاش شہد مقدس روضہ منورہ رضویہ میں دفن کی۔ شاہ عباس نے خبر انتقال سکر علی مردان خاں کو خطاب خانی حکومت قندھار سے سر فرار اور بے ثانی کے لقب سے مقرر کیا۔ شاہ عباس نے انتقال اور شاہ صفی کی ناقدر دانی کے باعث علی مردان خاں متوسل بدربار شاہجہانی اور حسن خدما کے صلو میں مرتب اعلیٰ منصب ملیر لامانی پر فائز ہوئے۔ لاہور میں آئیے اب تک موصوف کی یادگار موجود ہے۔ سکنہ میں مقام چھوڑا۔ انتقال کیا۔ لاہور میں دفن ہوئے۔ عالم آرائے عباسی مطبوعہ ایران ۳۳۔ آثار الامراء ۹۵ مطبوعہ مکتبہ سوسائٹی (مظفر) ۵۲ خزائن عامرہ ۲۲ (مظفر) ۵۳ شاہ عباس صفوی کا پوتا نہایت جبارانہ حکومت کی سکنہ میں بمقام کاشان انتقال کیا۔ قم میں دفن ہوا۔ تاریخ ایران ۵۱ (مظفر)

شاہجہانی کے تفویض کر کے بیعت خاندان قلی خان عازم ہند ہوئے اور لاہور پہنچے۔ خاندان قلی خان روز شنبہ ۲ جمادی الثانی ۱۰۳۸ھ مع عرصہ شہادت علی مردان خان اور بارہ نفر رومیوں (جن کو شاہ ایران نے بعد فتح ایران قندھار روانہ کیا تھا) کے ہمراہ دربار شاہجہانی میں حاضر ہوئے۔ خود نے خلعت اور ہزار روپیہ نقد سے سرفرازی پائی۔ رومیوں کو بھی خلعت اور چار ہزار روپے خزانہ شاہی سے مرحمت ہوئے۔ ۷ جمادی الثانی ۱۰۳۸ھ کو جب شاہجہاں نے اختیار پور میں منزل کی اور باغ انبالہ میں جشن منگایا تو خاندان تلخان ہی کے ذریعہ علی مردان خان کو خلعت خاصہ و بالائی عااج بایراق طلا روانہ کی۔ علی مردان خان جب (روز دو شنبہ ۲۲ جمادی الثانی ۱۰۳۸ھ صوبہ داری کشمیر پر سرفراز ہوئے تو خاندان تلخان بھی موصوف کے ہمراہ کشمیر میں تاحیات عز و وقار سے بسر کرتے رہے۔

---

۱۰ خلعت خاصہ۔ اس لباس خاص سے مراد ہے جس کو بادشاہ کسی وقت زیب تن فرمائے۔ جہاں علی صالح نے اس خلعت خاص میں پوش سمور کا ذکر کیا ہے (منظر)

۱۱ بالائی عااج (سکھیاں) بایراق طلا وہ شاہی بالائی جو ہاتھی دانت اور بکار زر مرصع ہو۔ ایسی بالائی عموماً بغیر فرما کے کوئی استعمال نہیں کر سکتا۔ اس قسم کی خلعت کی سرفرازی انھیں امتیاز پیدا کرتی تھی (منظر)

۱۲ بادشاہ ۱۱۳۷ھ بطور مملکت۔ علی صالح ۱۹۶ھ -

۱۳ گل رعنا ۱۱۳۷ھ قلمی۔

درگاہ قلی خاں اول

خاندان تسلیمیاں کے بعد ان کے خلف الصدق درگاہ قلی خاں اول نے علی مردان خاں کی سفارشات پر بارگاہ شاہجہانی سے ضلع ٹھٹہ میں جاگیر و منصب سے سرفرازی پائی۔ خود علی مردان خاں نے بطور ضمیمہ اپنے سرکار کی میسر سامانی بھی خان موصوف کے سپرد کی۔ علی مردان خاں کے انتقال ^{۱۱۸۵ھ} کے بعد شہزادہ اورنگ زیب نے خان موصوف کو اپنے منصبداروں میں شریک کر کے افتخار بخشا۔ درگاہ قلی خاں شاہزادہ کے ہمراہ دکن آئے کچھ عرصہ قیام کے بعد ہندوستان کو مراجعت کی اور وہیں انتقال کیا۔

۱۰ میر سامانی کی خدمت اس وقت گویا مرتبہ وزارت کے حامل بھی جاتی تھی۔ اسی لیے یہ عہدہ دیون خانگی کہلاتا اور قہرسم کا نظم و نسق میر سامان ہی کی رائے سے اجازت پر موقوف ہوتا تھا۔ (منظر)

۱۱ عالمگیر۔ ممتاز محل کے بطن سے ^{۱۱۸۵ھ} شنبہ چھینندہ ۱۱ ذی قعدہ کو پیدا ہوئے۔ باپ اور بھائیوں پر فتح پائی۔ ^{۱۱۸۶ھ} روز جمعہ غزوہ قلعہ کو جلوس کیا۔ دکن کی اسلامی سلطنتیں مفتوح ہوئیں۔ تمام عمر سپاہیانہ میدان داریوں میں گزاری۔ پچاس سال ستائیس یوم سلطنت کر کے نو سال سترہ یوم کی عمر میں ^{۱۱۸۸ھ} ۲۸ ذی قعدہ کو انتقال کیا۔ خلد آباد میں دفن ہوئے خلد مکان لقب پایا۔

نواب ذوروز قلی خان جد نواب درگاه قلی خان سالار جنگ

نوروز قلی خاں

درگاہ قلی خاں کے بیٹے نوروز قلی خاں داروآر کی قلعہ داری پر سرفراز
کیے گئے۔ تاحیات اس خدمت پر ممتاز رہے اور یہیں انتقال ہوا۔
(ملاحظہ ہو عکس ۱۔ شبیہ نوروز قلی خاں) یہ دو شعر موصوف ہی کی طبع فرادہ ہیں۔
نشاں نیافت کسے از غبار ما و مہنوں   غبار خاطر خلقیم و خاک بر سر ما
انچہ بر جتیم و کم دیدیم و در کار است و نیست
نیز ایں معنی بجز آدم کہ بسیار است و نیست

خاندان قلی خاں

نوروز قلی خاں کے بیٹے خاندان قلی خاں ثانی منصب و جاگیر
سرفراز ہو کر منصب داران متبعینہ اور نگاہ باد میں شریک ہوئے۔ شاہ عالم خلد منزل
۱۷۰۱ء دراصل دھار وار ہے۔ شاہجہانی جلوس کے تیسرے سال ۱۷۰۱ء میں اعظم خاں، رحمت خاں، راجہ جھنگر سنگہ بندہ
کے ہاتھ پرستج ہوا۔ عمل صالح صفحہ ۱۷۰ ج ۱۔

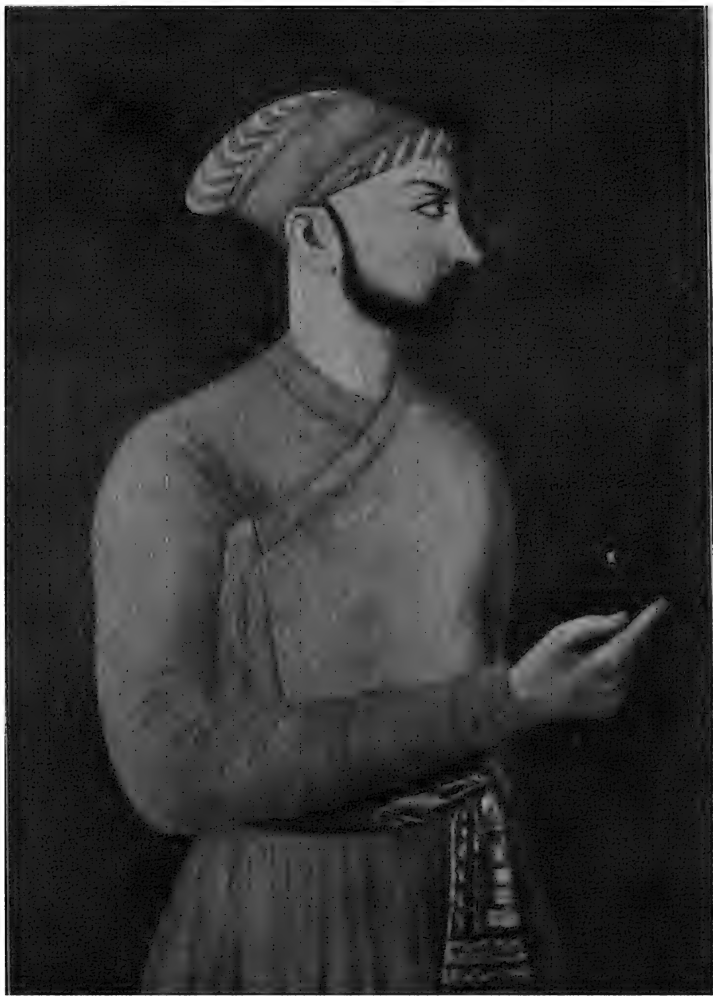
۱۷۰۱ء ماخوذ از بیاض خاندانی۔ قلی

۱۷۰۱ء ابو نصر قلب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر شاہ غازی۔ بعد وفات عالمگیر علیہ السلام میں تخت نشین ہوئے۔ بدیع الزماں
اجتبیہ خاں نے ظل اللہ دین پناہ سے تاج جلوس نکالی بھائیوں پرستج پائی۔ مرہٹوں کی بغاوت اور سکھوں کی مکرشی کا
(باقی برصغ)

سنگمیر کی وقائع نگاری اور وہاں کے محالات کی فوجداری پر سرفراز فرمایا
نظام آباد والے کتلے فرود پور اجٹہ کی تعمیر و آبادی حضرت مغفرت مآب
طاب ثرا کے عہد میں خاندان قسلی خاں ہی کے اہتمام سے سرانجام کو پہنچی۔
خان موصوف پہلے رکن ہیں جن کا مستقل تعلق دولت علیہ آصفیہ سے
ہوا۔ خان دوران فواب ذوالقدر درگاہ قلی خاں مولف تذکرہ ہذا آپ
ہی کے خلف الصدق ہیں۔

(بقیہ حاشیہ ۱) سداب کیا۔ نہایت ذی علم اور عالم دوست خصوصاً فقہ حدیث اور علم کلام میں ممتاز زمانہ
علماء سے اکثر مباحثہ و مناظرہ کی صحبتیں رہتی تھیں حضرت علی علیہ الصلوٰۃ والسلام کی حقیقت اور خلافت بلا
کے قائل ہوئے۔ بعد تحقیق مذہب امامیہ اثنا عشری اختیار کیا ۱۲۳۲ھ کو انتقال ہوا۔ تاریخ بہادر شاہی قلمی ص ۱۷۰ و سیر المتاخرین۔
۱۷ سنگمیر سنگمیر یعنی لٹا نیہ معنی آب کوکن کی جانب شرق سے جو بہر قی ہو وہ اس مقام پر آب گنگ سے مل جاتی ہے
اسی لیے اس مقام کو سنگمیر کہتے ہیں۔ غربی حد گھاٹ کوکن اور سرکار کلیان اس کے پایاں میں ہے۔ شمالی حد کوہ
سبھا چل جو کوکن سے ملا ہوا ہے۔ ماہور اور صوبہ برار بلکہ اس سے کچھ آگے تک پہنچتی ہے۔ قلعہ دھرپ و غیرہ وہاں
پر واقع ہیں جنوبی حد کندہ تا طیار ہایاں میں ساحل دریا بالائی جانب ملک مرہٹہ و کنٹر اور قلعہ خیر ہے اس سرکار
میں نہایت حکم تھکے تھے۔ سوانح و کن قلمی ورق ۲۰۔

۱۸ نظام آباد۔ یہ نام حضرت آصف جاہ طاب ثرا نے ۱۷۷۷ھ میں جبکہ اس کی دوبارہ آبادی میں ترقی اور عمارت
میں اضافہ کیا تھا۔ اور بطریق انعام التمنغا خاں دوران ذوالقدر درگاہ قلی خاں کو عطا فرمایا ملاحظہ ہو نقل سند
(بقیہ برص ۱)

خاندوران فواب ذوالقدر درگاه قلی خان سالار جنگ
مؤمن الدوله مؤمن الملک

عہدِ حضرت مغفرتا طلبا ثرہ

خاندانِ نوابِ قائدِ درگاہِ قلیخان سارا جنگ

تایخ و مقام ولادت | خانِ دورانِ نواب ذوالقدر ۲۹ رجب ۱۲۲۲ھ ہجری
بمقام سنگنیر پیدا ہوئے۔ سنہ ولادت کی تایخ خود ہی
نظم فرمائی ہے۔

شد سال ولادتش ز روئے الہام درگاہِ متلی ز خاندانِ والا
تعلیم و تربیت | فیاضِ قدرت کی طرف سے خانِ دورانِ نواب ذوالقدر
کو ایک خاص جوہرِ قابلیت عطا ہوا تھا موصوف لڑکپن
ہی سے نہایت ذہین اور فکی لطیف واقع ہوئے تھے۔ ابتداً گوا اپنے والد
خاندانِ قلیخان کے زیرِ پرورش رہے مگر موصوف کی حقیقی تعلیم و تربیت حضرت
مغفرتا مآب طاب ثراہ کے زیرِ نگرانی رہی جس کے فیضان سے

(بقیہ حاشیہ مثلاً) یسنہ بہر خانِ دورانِ نواب کن الدولہ کن الملک مار الہام دکن ۱۷ رمضان ۱۲۸۲ھ متلئے نواب

ذوالقدر کو عطا ہوئی ہے اس سند میں اس وقت ہر کمال چار ہزار آٹھ سو چوٹھ روپے ساڑھے آٹھ آنے دکھایا گیا ہے۔ مظفر

لہ اس تایخ میں ایک مدد کی کمی یعنی سلاطین برآمد ہوتے ہیں۔ مظفر

خان دَورال ہنوز سنِ رشد کو نہ پہنچے تھے کہ اکثر علوم و فنون متداولہ میں بہرہ یاب ہو کر ہمعصروں میں ممتاز ہوئے

منصب جاگیر | حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ نے حقوق دیرینہ اور خاندان کی ذاتی قابلیت پر نظر فرما کر چودھویں سال (۱۳۱۳ھ) آبابی منصب جاگیر عطا فرمائی۔ مصاحبت میں رہنے کا شرف بخشا اور بیسویں سال ہمراہ رکاب رہنے کی عزت سے سرفراز کیا۔

سفر دہلی | یہ وہ زمانہ ہے کہ خاندان تیموریہ کا آفتاب اقبال گھٹنا گیا۔ ہند کے آخری شہنشاہ محمد شاہ (رنگیلے) سربراہی سلطنت

۱۳۱۳ھ خزانہ عامہ ۲۲۲۰۰۰ وگل رعنا قلمی ورق ۲۰۰۰۰ ۱۳۱۴ھ خزانہ عامہ ۲۲۲۰۰۰ وگل رعنا قلمی ورق ۲۰۰۰۰

۱۳۱۵ھ خاندان مغلیہ کے آخری شہنشاہ سمجھے جاتے ہیں۔ اٹھارہ سال کی عمر میں بامداد قطب الملک (سید عبدالغفار)

وامیر الامراء (سید حسین علیخان) بمقام آگرہ ۵۰۰۰۰ ذیقعدہ ۱۳۱۵ھ تخت نشین ہوئے ۱۳۱۶ھ میں باتفاق بعض امراء ان دونوں

اعیان سلطنت (قطب الملک امیر الامراء) کے خاتمہ کے بعد زمام سلطنت اپنے ہاتھ میں لی۔ نااہلی اور عہدوں کے بے موقع ہتھیار

سے اراکین سلطنت میں چوٹ پڑ گئی اس احتمال سے مرثیوں کی قوت حاسے سوا بڑھتی اور وقار شاہی گھٹنا گیا۔ اس پر بادشاہ

دعوت کی عیش بندی نے سلطنت کو اور بھی کمزور بنادیا۔ چنانچہ نادر شاہ کے حملے کے وقت سلطنت گویا عضو مفلوج ہو گئی تھی۔ اس

ہنگامہ کے بعد حالت اور بھی بدستہ ہو گئی تمام صوبے علی الاعلان خود مختار ہو گئے عرض سلطنت کو اس نیچاں حالت

میں چھوڑ کر بادشاہ نے بعمر ۴۰ سال ۱۰۰۰۰ بیج الآخر سلطان امیر اس سلسلے فانی سے عالم جاودانی کی طرف کوچ کیا

غلام علی ارشد نے افی ۱۰ ذی ہجہ الی رجب سیدہدین سے تاریخ وفات نکالی ۱۲ مظفر

دربار گہوارہ عیش و عشرت اور آماجگاہ نشاط و طرب بنا ہوا ہے۔ بادشاہ امور مملکت سے بے بہرہ ہر وقت ہاتھ میں جام اور مشغول بہ دلارام ہیں زمام سلطنت بھی اُن ہی اعیان اور روساء کے ہاتھوں میں جنھوں نے عیاشی اور لہو لعب کو اپنا شعار اور مقصد حیات بنالیا ہے۔

حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ عرصہ سے کنارہ کشی اختیار فرما کر دکن میں مستقل فرمانروائی کر رہے ہیں۔ مرہٹوں کی سرکشی روز بروز بڑھتی جا رہی ہے۔ ہر طرف تاخت و تاراج میں مصروف ہیں۔ شیرازہ سلطنت درہم برہم ہو رہا ہے۔

آخر کار محمد شاہ نے مرہٹوں کے مقابلے اور ان کی تادیب کے لیے حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ ہی کو منتخب فرما کر اولاً کمال دلجوئی اور اشفاق آمیز عنایت ناموں سے سرفراز کیا۔ پھر صوبہ مالوہ و گجرات کو ضمیمہ دکن بنا کر مرہٹوں کا فتنہ فرو کرنے کے لیے دہلی طلب فرمایا۔

خدمت پر سرفرازی | اس سے قبل ذکر ہو چکا ہے کہ حضرت مغفرت مآب نے خانِ دُوراں کی حُسنِ لیاقت کے باعث جاگیر و منصب شرفِ مصاحبت و ہمراہ رکاب رہنے کے اعزاز سے سرفراز فرمایا تھا۔

مگر وہی کی روانگی کے موقع پر خصوصیت سے عہدہ داروں کی ہر کارہ سے سرفراز
فرما کر خانِ دواراں کو اپنی معیت میں رہنے کے شرف سے ممتاز کیا۔

۱۔ آثار نظامی قلمی مؤلفہ منارام ورق (۶۳) یہاں اس امر کا اظہار ضروری معلوم ہوتا ہے کہ خدمت ہر کارہ
کی اہمیت پر فی الجملہ روشنی ڈالی جائے جس سے اس کی داروں کی وقت اور منزلت کا صحیح اندازہ کیا جاسکے۔
واضح ہو کہ موجودہ زمانہ کی طرح اُس وقت ہر کارہ کی خدمت اس قدر معمولی اور بے وقعت نہیں ہوتی تھی۔ اتفاقاً
سے پتہ چلتا ہے کہ اُس وقت یہ خدمت ایک خاص رتبہ رکھتی اور ہر کس ناکس کو نہیں دی جاتی تھی ہر کاروں
کے تقسیم رکے وقت ان کی راست بازی و فاداری اور مستعدی کا خصوصیت سے خیال رکھا جاتا تھا
چونکہ درحقیقت دوسرے نفلوں میں ان کو سوانح نویسی کی سی ہتم بالشان خدمت انجام دینی ہوتی تھی۔ گویا یہ
شاہی سوانح نویس سمجھے جاتے تھے۔ چنانچہ جگ جیون داس (ہر کارہ) اپنی تواریخ منتخب معروف بتاریخ
بہادر شاہی میں رقمطراز ہے کہ ”میں اس سواد درسنہ یکہزار و یکسٹ پنچ ہجریہ مقدمہ درسلک بندگی
بند بایں درگاہ عالم پناہ انسلک یافتہ بخدمت ہر کارگی کہ عبارت از سوانح نویسی است
سر بلند گشت۔“ اب صحیح اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ عہد داروں کی ہر کارہ جس پر خاندانِ دواراں ذابِ القدر
سرفراز کیے گئے تھے کس درجہ وقیع اور رفیع المنزلت خدمت تھی جس کو کمین لال نے اپنی تاریخ یادگار میں
عہدہ خدمتگاری سے تعبیر کیا ہے۔ چنانچہ وہ قواب فیہ الملک بہادر کے ترجمہ میں دولت علیہ آصفیہ سے اس
خاندان کے توسل اور واقعہ نادری کے تحت حضرت آصفیہ اور محمد شاہ و تالہ دیخان کی نظر بندی کا حال اور
اس وقت شیخ حید (شیر جنگ) (یعنی مناصب جلیلہ پر سرفراز رہے اس کو ناظرین آئندہ کسی میں غلط فہمی نہ
(باقی صفحہ ۱۴)

حضرت مغفرت آب طاب ثراہ آخر ماہ ربیع الاول ۱۱۵۱ھ دہلی پہنچے۔
 ملازمت شاہی سے سرفراز ہو کر بعد اجازت مرہٹوں کی ہم پر روانہ ہوئے
 مہنوز ہم سرنہ ہوئی تھی کہ غلغلہ نادری بلند ہوا۔ حضرت مغفرت آب طاب ثراہ
 نے مرہٹوں سے مصالحت کر کے دہلی کو مراجعت فرمائی۔

نادر گردی | نادری طوفان جبکہ بادوباراں کی طرح قندھار، کابل، لاہور کو تباہ
 و برباد کرتا ہوا دارالخلافہ دہلی سے سو میل کے فاصلہ پر
 آ پہنچا۔ شاہی لشکر نے بھی کرنال پر مقام کیا۔ برہان الملک ۱۱۵۱ھ ذیقعدہ
 کو داخل لشکر اور دربار شاہی میں باریاب ہوئے۔ اس عرصہ میں جاسوسوں
 سے نادری سپاہیوں کے ہاتھوں اپنے بہیر و بنگاہ پر آخت و تاراجی کی خبر ملی۔

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) اور خانِ دُوراں نواب ذوالقدر کی رفاقت و جان نثاری کا تذکرہ کرتے ہوئے لکھتا ہے کہ
 ”دُران قید این شیخ حیدر (شیرجنگ) و درگاہ قلی ہر دو خدمتگار در رفاقت بودند“ اس فقرہ کو پڑھ کر
 بجز اس کے کہ ہم بریں عقل و دانش بایہ گریست کہیں اور کیا کہہ سکتے ہیں۔ منظر

۱۱۵۱ھ فضل علیاں نے حضرت آصفیہ طاب ثراہ کے درود دہلی کے موقع پر تاریخ ذیل لکھ کر پیش کی اور ہزار روپے
 نقد مع اسب با ساز نقرہ صلہ سے سرفرازی پائی۔ ۵

صد شکر کہ ذاتِ دیں پس نہی آمد روفت دو ملک بادشاہی آمد

تاریخ رسیدنش بگو شتم ہاتھ گفت آیت رحمتِ الہی آمد

۵ بقول گردھاری لال ۱۱۵۱ھ ذیقعدہ۔

ادا کیے بعد سہ پہر محمد شاہ نے اپنے قیام گاہ کو مراجعت فرمائی۔

بعض مورخین کا بیان ہے کہ برہان الملک کو منصب امیرالامرائی کی آرزو تھی اور ان ہی کی کوشش سے نادر شاہ مصالحت پر آمادہ ہوا تھا مگر جب برہان الملک کو منصب امیرالامرائی سے مایوسی ہوئی۔ انھوں نے نادر شاہ کو بہت کچھ مال و دولت کی طمع اور قلعہ معنے چلنے کی ترغیب و تحریص کی۔ نادر شاہ نے دوبارہ بعض امور کے تصفیہ کے حیلہ سے (۲۴ ذیقعدہ ۱۱۵۰ھ) اولاً حضرت مغفرت مآب پھر (۲۶ ذیقعدہ ۱۱۵۰ھ) کو محمد شاہ اور فیروز جنگ کو بلا کر نظر بند کر لیا۔ غرض اس وقت حضرت مغفرت مآب کی رفاقت میں بجز خان نے ورنہ نواب ذوالقادر اور نواب حیدر خاں شیر جنگ کوئی رفیق و جاں نثار موجود نہ تھا۔

(بقیہ جاشیصہ گوشت) کے آثار عیاں تھے۔ سن رشد کو پہنچ کر سلطنت ایران کو تباہی سے بچایا تمام مقبوضات افغانستان روسیوں، رومیوں سے واپس لیے سلطان حسین صفوی اور شاہ عباس ثالث کو معزول کر کے (۱۱۵۰ھ) خود تخت تاج کا ٹک ہوا۔ قندھار فتح کیا پھر کابل پر قبضہ کیا ۱۱۵۱ھ میں ہندوستان پر تاخت کی فتیاب ہوا۔ دریائے سندھ کی مغرب طرف کا تمام ملک قلمرو ایران میں شامل ہوا۔ ہندوستان سے واپس کے بعد شہد کو دارالسلطنت بنایا خوارزم، بخارا اور افغانستان کو مغلوب کیا۔ اس کی خوریزی کے باعث رعیت نارضقی تھی۔ آخر غلی قلی خاں حاکم ہرات (جنادر کا بھتیجا تھا) نے بعض امراء کے اتفاق سے تسلیم ہجری میں قتل کر دیا۔ اس کے عہد میں حدود سلطنت ایران دریائے سندھ سے کوہ قاف تک وسیع ہو گئے تھے۔ (جہاں کشتائے نادری)

۱۱۵۱ھ اصلی نام شمس الدین محمد حیدر ہے۔ بن محمد تقی بن محمد باقر بن شیخ محمد علی بن شیخ اویس۔ سلسلہ نسب سچند واسطہ (باقی بر صفحہ ۱۷)

رفاقت و وفاداری | خانِ دوراں کی جیتی رفاقت و وفاداری اس سے زیادہ

(بقیہ صفحہ ۱۷) حضرت خواجہ ادیس قرنی تک پہنچے ہوئے۔ جد اعلیٰ شیخ ادیس اولاً خدمتِ تولیتِ اوقات

مدینہ منورہ پر سرفراز تھے بالآخر مدینہ منورہ سے اپنے بیٹے (شیخ محمد علی) کے ہمراہ حجاز آئے وہاں سے عازمِ کونین (حجاز کی کونین) گئے۔ دیاے شور واقع ہے) ہوئے۔ کونین سے محمد علی عادل شاہ میں بیجا پور پہنچے علی عادل شاہ نہایت اعزاز و احترام سے پیش آیا اور اقامتِ بیجا پور پر مقرر ہوا۔ آپ نے منظور فرمایا۔ علی عادل شاہ نے آپ کے فرزند شیخ محمد علی کی قابلیت پر نظر فرما کر خدمتِ دبیری سے سرفراز کیا اور ملا احمد نوائے (جو فاضلِ یگانہ اور اس وقت مرحوم شہزادہ سے متبہ دارالہمامی پر سرفراز تھا) کی دختر سے عقد ازدواج قرار دیا۔ اس بندہ کے بطن سے شیخ محمد باقر و شیخ محمد علی عالم نمودار ہوئے۔ شیخ محمد باقر سنِ رشہ کو پہنچ کر خدمتِ میر سامانی اور شیخ محمد علی عہدہ ستونی الممالک پر سرفراز ہوئے۔ عہدِ سکندر عادل شاہ میں مصطفیٰ خان وزیر کی ناموافقت سے عالمگیر کے پاس عرضداشت لکھی۔ عالمگیر نے فرما لیا سببی صادر کیا بعد حصولِ ملازمت شاہی شیخ محمد باقر منصبِ دوہزاری و پانصد سوار اور دیوانی شاہجہاں آباد و کشمیر سے ممتاز اور شیخ حیدر منصبِ ہزار و پانصدی و سصد سوار و دیوانی فوج شاہزادہ اعظم شاہ بہر حق کر کے گئے۔ شیخ محمد باقر نے سببِ ناموافقت آپ کو شہنشاہ عالمگیر سے بواسطہ اسد خاں تعیناتی دکن کی درخواست کی۔ عالمگیر نے زراہِ عنایت دیوانی تملکو کن نظام شاہی پر سرفراز کر کے رخص فرمایا۔ شیخ موصوف نے قیامِ کمال غزو و فار بصر کی۔ آخر عمر میں خدمت سے مستعفی اور جاگیرِ مشر و علی سے دست بردار ہو کر انوار آباد میں سکونت اختیار کی۔ عالمگیر نے جاگیرِ نجات بحال اور تکلیف نوکری سے معاف فرمایا مسئلہ میں انتقال ہوا۔

علم منقول و منقول میں فاضل جید اور عالم متبحر تھے۔ تلخیص الدرام فی علم الکلام و روضۃ الانوار زبدۃ الافکار آپ کے مشہور تألیفات سے ہیں۔ موصوف کے فرزند شیخ محمد تقی عہدِ عالمگیر میں منصبِ سصدی اور عہدِ بہادر شاہ میں منصبِ پانصدی (۱۷) برصغیر

اس واقعہ سے ظاہر ہوتی ہے جبکہ نادر شاہ کے ورود دہلی کے بعد (دہلی کے بد معاشوں کی ہرزہ سرائی کے باعث) قتل و غارت کا بازار گرم تھا اور

(بقیہ جانشین صفحہ ۱۷) بنگاہ سوار اور عہد فرخ سیر میں داروغہ جزیرہ تختہ بنیاد سے سرفراز کیے گئے جب حضرت مغفرت آجٹاٹاہ

فائز دکن ہوئے تو خان موصوف کے داروغگی اختتام قلعہ جات دکن پر ممتاز کیا مسئلہ شیخ مصوف نے اس عالم فانی سے کوچ فرمایا۔

شمس الدین محمد حیدر آپ ہی کے خلف المصدق میں ۱۳۳۳ھ میں وجود میں آئے عالی جت (۱۱۱۳) تاریخ تولد کسی میں منصبی عالمگیری سے

مفتقر اور بعد میں رشد و تیز حضرت مغفرت آپ کے زمرہ متوسلین میں شامل ہو کر باضافہ صدی منصبی داروغگی فلیجنا سے سرفراز

ہوئے بعد رحلت شیخ (محمد تقی) باضافہ صدی منصبی پر ممتاز اور بوقت روانگی حضرت مغفرت آپ

بسوے دہلی خدمت عرض گئی سے سرفراز ہوئے اور ہنگامہ نادری کے بعد باضافہ دو صدی منصب پانصدی

و خطاب حیدر یا خاں پر مفتخر کیے گئے۔ واقعہ فواب ناصر جنگ، شہید کے بعد باضافہ صدی منصب ششصدی اور بعد

فتح ترجیا پٹی باضافہ دو صدی منصب ششصدی و ہشتصد سوار پر ترقی فرمائی عہد مظفر جنگ میں منصب ہزار و پانصدی

و پانصد سوار سے ممتاز ہوئے عہد امیر المملک مصلحت جنگ میں اولاً منصب پنجہزاری چہار ہزار سوار و پانچو ہزار

و علم و لغار و خطاب فی الدولہ شیر جنگ ثانیاً باضافہ دو ہزاری منصب ہفت ہزاری و ہفت ہزار سوار و ماہی تراب

اور خطاب فی الملک میسر سامانی سے سرفراز کیے گئے پھر دیوانی سکراؤں ذراں بعد صوبجات دکن

پر ممتاز ہوئے آخری سبب ضعیفی گوشہ نشینی اختیار کی۔ مگر حضرت آصف جاہ ثانی نے

باصلاً تمام نظامت تختہ بنیاد (اورنگ آباد) سے سرفراز فرمایا۔ پانچ سال تک ہنایت

عدل و داد و نیک نامی سے خدمت مفوضہ انجام دے کر ۱۳۴۸ھ بمصرہ سال اس سرائے فانی

سے کوچ کیا۔ حدیقۃ العالم

حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ نادر شاہ کے پاس بغرض غفو تقصیر حاضر ہوئے
 ہیں۔ اس نازک موقع پر خاندورانِ نواب ذوالقدر نے جو جاں بازی و سرفروشی
 کی ہے اس کے متعلق تمام مذکورہ نویس متفق اللفظ ہیں کہ وہ قوتِ بشری ہی باہر تھی
 اعتماد | حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ خان دورانِ نواب ذوالقدر
 کو گولڑا کپن ہی سے نہایت عزیز رکھتے اور موصوف کی قابلیت و شجاعت
 پر اعتماد و بھروسہ فرماتے تھے۔ مگر گذشتہ واقعات نے خانِ دوران کے اعتبار
 و اعتماد میں اور بھی اضافہ کر دیا تھا۔ چنانچہ حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ
 یہ دستور کر لیا تھا کہ بزمِ نادری میں خانِ دورانِ نواب ذوالقدر اور حیدر خاں
 شیر خباگ کو ضرور ہمراہ رکاب رکھاتے تھے۔

تایف تذکرہ | تذکرہ ذرا خان دورانِ نواب ذوالقدر نے اسی عہد میں تالیف
 کیا جو معاشری تمدنی، تاریخی معلومات اور ادبی فوائد گونا گوں سے مالا مال ہے
 اس کے بغور مطالعہ کے بعد صرف دہلی کے واقعات اور معاصرین کے حالات

۱۔ غلام علی آزاد بلگرامی خزائن عامہ میں رقمطراز ہیں۔ درہنگامِ نادر شاہی (نواب درگاہ قلی خاں)

ہمراہ رکاب بود جانفشانیہا فوق طاقت بشری تقدیم رساند ۱۲۱۱ھ اسی طرح چھپتی زبانِ شوق نے اپنے تذکرہ گلِ عنایا

لکھا ہے۔ درہنگامِ نادر شاہی (نواب درگاہ قلی خاں) ملازم رکاب بود جانفشانیہا خارج از مقدور بشری لعل آؤ

قلی ۱۲۱۱ھ نیز عبد الوہاب لٹ بادی اپنے تذکرہ بینظیر میں لکھتا ہے۔ درہنگامِ نادر شاہی (نواب درگاہ قلی خاں)

ہمراہ رکاب بود طرف جانفشانیہا خارج از مقدور بشری لعل آؤ وض ۹۔ ۱۰ حدیقہ العالم ۱۱۱۱ھ ج ۲۔

ہی پر عبور نہیں ہوتا بلکہ خانِ دوراں کی انشا پر دازی اور اوصاف ذاتی پر بھی کافی روشنی پڑتی ہے۔ نیز ایسے واقعات کا بھی پتہ چلتا ہے جس سے اکثر خاص تاریخی انکشافات | تاریخی صفحات معرا نظر آتے ہیں۔ مثلاً بعد ہنگامہ نادر علی محمد شاہ کا مہنیاں شرعیہ سے تائب ہونا اور اس ضمن میں اربابِ رقص و سرود کو موقوف کرنا ایک ایسا انکشاف ہے کہ اس عہد کی کسی تاریخ میں نظر نہیں آتا ملاحظہ ہو۔ خانِ دوراں اربابِ طرب کے تختِ کمال بانی کے حالات میں خامہ فرسایں:

”دیں ولاکہ از سوانح نادر شاہی مزاج بادشاہ دیں پناہ از
استماع ساز و نوا انحراف ورزیدہ وارباب نغمہ را بکھتلم
موقوف گردیدہ۔“

شبابِ زندہ دلی | ورود دہلی کے وقت خانِ دوراں کی عمر ۲۹ سال تھی۔ گویا
ریحانِ شباب تھا۔ سن کا اقتضا ماحول کا اثر زندانِ محفلوں بے تکلف طلبوں
کی شرکت اُس وقت گویا زندہ دلی اور مقصدِ حیات سمجھی جاتی تھی۔ اس کے زیر
اثر خانِ دوراں بھی درگا ہوں میں جاتے حالِ قمار کی مجلسوں راک و رنگ
کی محفلوں میں شریک ہوتے۔ تفریح گاہوں اور میلوں کی سیر سے محفوظ ہوا
کرتے تھے۔ جیسا کہ تذکرہ ہذا کے ملاحظہ سے ناظرین پر روشن ہوگا۔

ترتیبِ تذکرہ | اس تذکرہ کی ترتیب نہ ابواب و فصول پر کی گئی ہے نہ اس پر

کوئی مقدمہ تحریر کیا گیا ہے جس سے معلوم ہوتا ہے کہ خانِ دوران نے یہ تذکرہ تالیف کی نظر سے مرتب نہیں کیا بلکہ بطور یادداشت صرف چشم دید حالات و واقعات کو نہایت سادگی سے قلمبند کیا ہے تاہم جو ترتیب اس تذکرہ کی واقع ہوئی اس سے خانِ دوران کے ذوقِ سلیم اور بعض مخصوص صفات پر روشنی پڑتی ہے۔ نیز اس خصوصیت کے زیرِ اثر موصوف کے زورِ قلم اور روشِ انشاء پر داری | انشاء پر داری کا بھی کافی اندازہ کیا جاسکتا ہے جس سے ظاہر ہوتا ہے کہ قلم برداشتہ تحریر میں وہ تمام خوبیاں جو مشرقی لٹریچر میں کلام کی عمدگی کا معیار سمجھی جاتی ہیں۔ مثلاً عبارت کی سادگی اور بے ساختگی حقائق نگاری کے ساتھ استعارات و تشبیہات کا بر محل استعمال، الفاظ کی شستگی ترکیبوں کی جستگی، تلمیحات یا اشعار کا جا بجا چٹخارہ وغیرہ وغیرہ موجود ہوں۔ موصوف کی خاص تحریریں قدر بلند مرتبہ نہوگی۔ علاوہ ازیں ایک اور خصوصیت جو خانِ دوران کی طرزِ انشاء میں خاص طور پر نمایاں ہے وہ تحریر میں روانی اور قدرتِ بیانی ہے۔ کہ ہر ایک واقعہ کو اس پیرایہ میں جو اس کے مناسب حال ہو یعنی متانت کے موقع پر سنجیدگی، ظرافت کے محل پر ویسے ہی معنی خیز برجستہ فقرے اس خوبی سے بیان کرتے ہیں جو حقیقتاً تحریر کی جان ہوتے ہیں۔ ناظر بجائے خود ملاحظہ فرمائیں اور مخطوط ہوں۔ یہاں ہم اب ترتیب تذکرہ کے ضمن میں خانِ دوران کے بعض مخصوص صفات پر روشنی ڈالینگے۔

حسن عقیدت | ترتیب تذکرہ پر نظر کرنے سے خانِ دوراں کے حسن عقیدت کا اظہار ہو رہا ہے۔ چنانچہ موصوف نے سب سے پہلے ذکرِ قدم شریف حضرت سرورِ کائناتؐ سے تذکرہ کا آغاز کیا ہے۔

قدم شریف حضرت سرورِ کائناتؐ | یہ مقام دراصل فیروز شاہ کا باغ تھا۔ شاہزادہ فتح خاں کے انتقال کے بعد بادشاہ نے فرطِ محبت سے شاہزادہ کو یہیں دفن کیا۔ گردِ مدرسہ و مکانات بنوائے مسجد تعمیر کی اور نقشِ پائے مبارک (جو خلیفہ بنو اُمیہ نے تحفہً بھیجا تھا) بطور تعویذ قبر پر سنگِ مرمر کا حوضہ بنوا کر نصب کیا۔ چار دیواری کے متصل ایک کشادہ پختہ حوض بنوایا۔ مجاورین حوضہ کو پانی سے ہر وقت لبریز رکھتے اور تبرکاً تقسیم کیا کرتے ہیں۔ زمانہ عرس (ربیع الاول) میں زائرین کا بہت ہجوم ہوتا ہے اور بڑی دھوم دھام رہتی ہے۔ خصوصاً ۱۲۔ ربیع الاول کو دو روزہ یک سے غریب امیر زیارت کے لیے جمع ہوتے ہیں۔ عہدِ مولف میں عموماً ہجرت اور خصوصاً ماہِ ربیع الاول میں زائرین کی بڑی کثرت رہا کرتی تھی۔ عمائدین شہر کے پاس سے بطریقِ نذر و نیاز کھانے پینے کا سامان اس قدر آتا تھا کہ تمام فقراء و مساکین اسی سے سیر و سیراب ہو جایا کرتے تھے۔

قدم مبارک حضرت علیؑ | اس کے بعد قدمِ مبارک حضرت علیؑ علیہ الصلوٰۃ والسلام کا تذکرہ کیا ہے۔

یہ مقام اب شاہِ مرداں اور علی جی کے نام سے مشہور ہے نقشِ پائے قدم

سنگِ مرمی کے حوضہ میں جایا اور حوضہ کے نیچے سنگِ عرم کا فرش کر کے اطراف سنگِ مرمی کا مچر بنایا گیا ہے۔ حوضہ کے کنارہ پر یہ شعر کندہ ہے ۵

بر زمینے کنشانِ کعبِ پائے تو بود

ساہما سجدہ صاحبِ نظراں خواہد بود

راسخ الاعتقاد حضرات نے گرد و اطراف میں بہت سی عمارتیں تعمیر کر کے سعادت دارین حاصل کی ہے۔ اکثر عمارات پر تاریخی کتابے نصب ہیں۔ ہزاروں زائرین حاضر ہوتے اور مقاصدِ دلی میں کامیاب ہوتے جاتے ہیں۔ ہر ہسینے کی بیویں اور غرہ محرم سے ۱۲ تاریخ تک خاص مجمع رہتا ہے۔ عہدِ مؤلف میں عموماً بروزِ شنبہ زائرین اور حاجتمندوں کا بڑا ہجوم ہوتا اور ۱۳ محرم کو (بروزِ زیارت حضرت خامس آلِ عبا) خصوصیت سے اہلِ غرا برسمِ پُرسہ داری گریاں مالاں حاضر ہو کر مراسمِ تعزیت بجالاتے تھے۔ اس روز کوئی متنفس ایسا نہ ہوتا تھا کہ زیارت سے محروم رہے۔

مزارات اور درگاہِ اولیا ازاں بعد مزارات اور درگاہوں کا ذکر مثلاً درگاہ قطبِ قطاب
(خواجہ بختیار کاکی) قاضی حمید الدین ناگوری، سلطان شمس الدین غازی۔ نظام الدین ^{اولیا}
امیر خسرو، خواجہ نصیر الدین چراغ دہلی۔ شاہِ ترکمان بیا بانی، باقی با شاہِ بایزید
شاہِ عزیز اللہ، مرزا بیدل۔ عرسِ خلد منزل و میر مشرف کے اعراس اور خوارق
عادات کا ذکر نہایت خوش اسلوبی سے کیا ہے۔

پاک مشربی | متذکرہ بالا اعراس کے تذکرہ میں ذکر عرس غلد منزل پڑھنے سے خانِ دوراں کی پاک مشربی پر ایک خاص روشنی پڑ رہی ہے اور ظاہر ہو رہا ہے کہ (باوجود زندانہ محفلوں اور بے تکلف جلسوں کی شرکت کے) خانِ دوراں کا دامن نجاست کے بدنامہ صبوں سے پاک ہے۔

عرس غلد منزل | یہ عرس ۲۳ محرم کو حسبِ الحکم ہر پرور باہتمام حیاتِ خاں ناظر منعقد ہوتا۔ ایک مہینہ قبل سے تیاری کی جاتی اور انواع و اقسام کے اسباب و آرائش سے زینت دیجائی دیکھی بڑھانے کے لیے ہر قسم کی ممکنہ صورتیں اختیار کی جاتی تھیں عرس کیا تھا۔ سچ پوچھئے تو ایک خاص بزمِ زندانہ یا ہر قسم کے فسق و فجور کی آماجگاہ تھی۔ اس کی حقیقی اور پر لطف تصویر خانِ دوراں کے قلم مانی رقم سے کھچی ہے۔ ہم صرف اس ذکر میں جو آخری فقرہ موصوف کے زبانِ قلم سے بے اختیار نکل گیا ہے جس سے خانِ دوراں کی پاک مشربی کا اظہار ہو رہا ہے نقل کرتے ہیں۔ وہ ہوندا۔

چنیں ہنگامہ چشمِ بستنِ عینِ مصلحت و بصرِ نکشودنِ محضِ بصیرت
اعراس کے تذکرہ کے بعد چوکِ سدا سدا خاں اور چاندنی چوک کے مرقع دکھائے ہیں۔

چاندنی چوک کا ایک واقعہ جس سے اس عہد کی خوشحالی اور دولت مند پر روشنی پڑ رہی ہے قابلِ ملاحظہ ہے۔

بارہویں صدی کی خوشحالی اور دولت مند واقعہ یہ ہے کہ ایک رئیس زادہ چاندنی چوک کی سیرکاشتات ہوتا ہے۔ بیوہ ماں تہیدستی کے عذر کے بعد اس کے متروکہ پدری سے ایک لاکھ روپیہ دیتی اور کہتی ہے کہ چوک کے نفائس اور نوادگو اس قلیل رقم سے نہیں خرید کیے جاسکتے ہیں مگر اب اسی قلیل رقم کو اپنے ضروری مصارف کے لیے لیجاؤ۔ اسی طرح ایک اور واقعہ جو اس عہد کی خوش حالی پر روشنی ڈال رہا ہے قابل ملاحظہ ہے۔ ضمناً خان دوراں کی راست گوئی پر بھی شعاع پڑ رہی ہے۔

خوشحالی کا دوسرا واقعہ | واقعہ یہ ہے کہ ہنیاے فیل سوار اس عہد کی مشہور طوائفین میں ایک ممتاز طوائف تھی۔ وزیر الممالک اعتماد الدولہ کو اس سے خاص تعلق تھا چنانچہ نواب موصوف نے ایک مرتبہ صرف اسباب تجرع (جام و صراحی) مرصع برسم تحفہ جو اسے دیا تھا وہ ستر ہزار روپیہ قیمت کا تھا چاندنی چوک کے ذکر کے بعد معاصر مشائخین عظام و فقرا کا تذکرہ کیا ہے ان بزرگوں کے حالات پڑھنے کے بعد خان دوراں کے ادب و تہذیب ادب و تہذیب | اور اس عہد کے حسن اخلاق پابندی وضع حسن معاشرت کا موجودہ زاذکی ترقی یافتہ دہلی کی دوستی اور اس اجڑی ہوئی دہلی کی خوشحالی کا توازن فرمائیے اور دیکھئے۔

تفاوتِ رہ از کجاست تا بکجاست

کی کس حد تک مصداق ہے۔ مظفر

مرق پیش نظر ہو جاتا ہے۔

شاہ سعد اللہ | چنانچہ شاہ سعد اللہ (جو ایک نہایت مرد بزرگ اور اس وقت کے ممتاز مشائخ میں شمار ہوتے تھے) کے متعلق لکھتے ہیں:۔

علو جلال و سمو مناقب ایشاں از اندازہ تحریر و ترقیم بیرون است
و شرح کالات و بیان نزہت طلبان از احاطہ گزارش بیرون۔

شاہ غلام محمد داول پورہ | اسی طرح شاہ غلام محمد داول پورہ کی علو منزلت اور شکوہ و حشمت کے متعلق رقمطراز ہیں۔

۱۔ داول تخلص کی ایک ثنوی موسوم بہ ناصری نامہ راقم کی نظر سے گذری جو تین سو چھپن اشعار پر مشتمل ہے اور ایک شب میں تصنیف ہوئی ہے۔ اس تخلص سے اس وقت تک جامع مصنف کے حالات کا پتہ چلا ہے۔ اس بناء پر کہا جاسکتا ہے کہ ثنوی شیخ عبد اللطیف المحاطب بہ دوا الملک معروف بہ شاہ داول کی تصنیف ہے شاہ صاحب موصوف اولاً سلطان محمود بیکہ کے رسائے عظام سے تھے۔ مگر مصلوق الفقہر خزی ترک لباس دنیوی کے بعد مسند فقر پر رونق افروز ہوئے۔ اس ثنوی میں رن شوہر کے تعلقات اور حقوق شوہر کو مختلف عنوان اور دلچسپ پیارا سے سمجھایا ہے۔ آفاک کے چند اشعار ملاحظہ ہوں۔

ناریاں سنو پیو کی بیاں	پیو باج کوئی پیارا نہیں	بن میر کے ناموے عیاں	پیو باج کوئی پیارا نہیں
عورت خادو	پیو سوس وہی احسان ہیں	پیو جوہر کا سلطان ہے	پیو باج کوئی پیارا نہیں
جس کو عقل ہو گیان ہیں	پیو تمہی نکو بیزار ہو	پیو جو سوس سچی اختیار ہو	پیو باج کوئی پیارا نہیں
دنیا فنا ہو شمار ہو	جن میں جنم کا ہے بنا	قل تل گھڑی اس ک منا	نا چیز ہے دنیا فنا

دور باش شکوہ فقر ایشاں صولت اغنیا رب رعشہ می آرد و کلمات عظمت
سیماش دولت مند را در لرزہ می افکند۔

شاہ صاحب موصوف ہی کے حالات میں اس عہد کی پابندی وضع ملاحظہ
فرمائیے کہ بادشاہ وقت (محمد شاہ) اور رؤسا و علمائین شہر کی جانب سے شاہ صاحب
موصوف سے یومیہ قبول کرنے کا اسرار بحد رہا لعمریہ نہایت ہے مگر خود داری یہ ہے کہ
”ثبات قدمش باوجود کثرت توابع کہ در دائرہ توکل مستقیم و استقلال
وضعش در ناز و نعم۔“

ان ہی کے اوصاف میں لکھا ہے۔

با وضع و شریف و با اغنیا و غربا یکساں سلوک است از بزرگان زمانہ
اندو در فتوحات و جواہر دی یگانہ۔

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) خاتمہ پر لکھتے ہیں۔

دیکھا دنیا کی دھات میں کیتا فکر ایک ات میں بولیا زناں کی بات میں پیو باج کوئی پیارا نہیں
مقطع ملاحظہ ہو۔

زن تی ہوا جیکوئی دکھیا دکھ نارتی سینا پکیا دو مین یوں داؤل لکھیا پیو باج کوئی پیارا نہیں
اس شہنوی سے لسانیات خصوصاً گجراتی زبان پر بہت کچھ روشنی پڑ سکتی ہے مگر یہاں ہم صرف یہ دکھانا مقصود ہے کہ شاہ غلام محمد
داؤل پورہ جیسا کہ ان کے نقیب ظاہر ہو رہے اسی سلسلہ کی ایک فرد ہیں۔ یہ وہ بزرگ تھے کہ حضرت سفیرت تاب انکی محفل
سماع میں خود حاضر ہو کر تھے صاحبان نظرانی نے ایک دفعہ کا ذکر کیا جس سے موصوف کی علو منزلت و حضرت تہا کی روشن خیالی و اعلیٰ
دماغی پردہ نشینی پڑتی ہے۔ مظہر

پھر شاہ محمد امیر و شاہ پانصدنی، درویش صلوٰۃ خوانی، و سید محمد مجنوں ناخشاہی،
شاہ کمال، شاہ رحمت اللہ وغیرہ کا بلحاظ حفظ مراتب ذکر کرتے ہوئے ہم بزم احباب
روسا و ہم بزم احباب | اور سار کا تذکرہ کیا ہے ان حالات کے تحت خاندوران
کی نڈرولی و راست گوئی کی بہت سی مثالیں پیش کیا جاسکتی ہیں۔

اعظم خاں | از انجلہ اعظم خاں ولد فدوی خاں برادر زادہ خانبھاں عالمگیری
کی رنگیں مزاجی بزم آرائی، فیاضی، فراخ حوصلگی، فن موسیقی سے یکپسلی وغیرہ وغیرہ کا
راست گوئی | تذکرہ کرتے ہوئے موصوف کی امر دہ پرستی و شاہد بازی کے متعلق
صاف طور پر لکھتے ہیں۔

طبیعتش امارد پسند است و مزاجش بجمت سادہ رویاں در بند۔
پھر اس گروہ کی نادر برداری خاطر و تواضع کے ذکر میں لکھا ہے۔

”غرض ہر جاسنہ رنگے بنظری آید منسوب بہ اعظم خاں است وہر کجا نو خطے
جلوہ می کند از وابستہائے آن عظیم الشان۔“

مرزا منو | اسی طرح مرزا منو (جو اس عہد کے روسا زادوں میں تھے) کی امر دہ پرستی
کا نقشہ اور ان کی اس فن میں گیانگی کا ذکر کرتے ہوئے لکھتے ہیں۔
خطے
”خانہ اش بہشت شداد است و کاشانہ اش آشیانہ مجمع پرزاد ہرنو
رنگیں کہ بایں محل ربط ندارد فرد باطل است و ہر طبعی کہ بایں مجمع مربوط نیست
در حلیہ اعتبار عاقل مجلسش دارالعیار شاہاں است و بزورش محک امتحان

قلم کی میبائی و راست گوئی کا اظہار ہو رہا ہے۔

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) یکایک ایک شب بچلی گری اور مرین کی خرم ہستی کو مع دو خدنگاروں کے فنا کر دیا۔ تحفہ احباب مولفہ عبدالکریم صفحہ معصوم کا نمونہ کلام اردو (جو ایک قدیم بیاض میں حقیقہ کے کتابخانہ میں موجود ہے) نمونہ ہدیہ ناظرین ہے۔

ہے نور خدا محرم اسرار پو صلوات	من بعد وصتی حیدر کرار پو صلوات
سب لوح و قلم عرش و کرسی ہوا مداح	سب اولیوں کے قافلہ سالار پو صلوات
سلطان شجاع میر عرب شاہ دلاؤ	امت کی شفاعت کے کرہار پو صلوات
یا حیدر صفدر میری مشکل کرو آساں	ہے شاہِ دو عالم کے مددگار پو صلوات
تم مہر نبوت کے چھتر از دل جاں ہو	تجھ شیر خدا دل دل اسوار پو صلوات
کر میری مدد واسطے خاتونِ قیامت	ہے تجھ سے ہر ایک نذر و دیار پو صلوات
تم باپ ہو شبیر و شبیر یا شہِ عالی	تجھ دستِ بدیں قاتلِ کفار پو صلوات
سُن میری عرض عابد و باقر کے تصدق	جعفر کے بہر گلشن گلزار پو صلوات
تم وارثِ کونین ہو یا موسیٰ کاظم	سلطانِ رضا شاہِ خراسان پو صلوات
از روئے تقی داد میری دے میرے بولا	سردار تقی روشن انوار پو صلوات
یا عسکری رکھ لاج میری ہر دو جہاں میں	اور مہدی دین ہادی سالار پو صلوات

مہین کو شبِ روز ہے صلوات کا کہنا

لازم ہے وہ معصوم دہ و چار پو صلوات

مناجات سے معلوم ہوتا ہے کہ موصوف منہیات شرعیہ سے اس وقت تا بُب ہو گئے تھے۔ لہٰذا قال

یازدہم میرن | یہ محفل نامبرودہ کے مکان پر ہر مہینہ کی گیارہویں تاریخ منعقد ہوتی ہر قسم کے تکلفات اور اسباب آرائش سے زینت دی جاتی۔ مہمانوں کی خاطر تو وضع خاص طور سے خاطر خواہ کی جاتی۔ تمام شہر کی زہرہ جبین نامور طوائفیں اور اماردہائے رنگیں کے ہجوم سے موصوف کا مکان گویا نمونہ بہشت شداد بنا رہتا تھا۔ غرض اس محفل کا مرقع کھینچتے ہوئے اولامیرن کی منکسر مزاجی و وسعت اخلاق کثرت تواضع، ہمان نوازی، سلیقہ بزم آرائی ارباب رقص و نشاط سے ربط و ضبط، حسینوں و مجذوبوں کی تسخیر اور اس خصوص میں موصوف کی رسوائی اور وزیر الممالک کے مزاج میں درغور اور رسوخ پانے کا اظہار کرتے ہوئے وزیر الممالک کی بادہ خواری و حسن پرستی کا صاف صاف الفاظ میں تذکرہ کیا ہے چنانچہ لکھتے ہیں :-

نامبرودہ ہر چند یکہ بوفور انکسار و وسعت اخلاق و کثرت تواضع و رعایت مہمانداریا و ترتیب بزم آرائیہا محمود اقران خود است لیکن بعلاقہ دار و فکلی ارباب رقص و نشاط و تقرب مرجعیت اہل طرب فی الجملہ مطعون است چوں وزیر الممالک بتجرع میلے دارند و با اہل حسن و جمال و اصحاب غنچ و دلال میلے از انجا کہ توجہ خاطر بتقدیم حسن خدمات معزز و محترم است و در تلاش مردم حسین طرفہ دستے دارد و ہر روز پیکرے تازہ با فسون تسخیری کند از دیگر مصاحبانش مکرم۔

پھر دوازدہم سرے عرب کا تذکرہ کیا ہے ۔

سرے عرب | یہ سراسر شجہ اکبری میں تعمیر ہوئی۔ حمیدہ بانو بیگم عرف حاجی بیگم محل ہمایوں بادشاہ نے مین سو عرب سوسادات عظام سوشائخین کبار اور سو عام عرب حرمین شریفین سے لا کر آباد کیے تھے۔ عہد محمد شاہ تک یہ مقام عربوں کی بود و باش ہی کے لیے مخصوص تھا۔ بارہویں ربیع الاول کو دوازدہم ہوتی تمام شب عربی قصائد (مدحیہ حضرت سرور کائنات) پڑھے جاتے مناقب مولود خوانی نہایت خوش الحانی سے ہوتی تھی۔ شوقین مزاج بھی ملیحان عرب کی نظارہ بازی کے لیے شریکِ محل ہوتے غرض خاصہ مجمع ہوتا۔ انواع و اقسام کے عربی کھانوں سے ہمایوں کی ضیافت کی جاتی قہوہ کا دور چلتا ختم پر خرمائے تازہ دستہ تقسیم کیا جاتا تھا۔ خانِ دوران بھی ایک مرتبہ سید حشمت خاں کے ہمراہ شریکِ محل ہوئے اور موصوف کی بھی قہوہ سے ضیافت کی گئی موصوف کی زبانی کیفیت قہوہ خوری ملاحظہ ہو۔

”پیالہ ہائے کلاں قہوہ خوری کہ گاہے شیرینی ہم داخل می کنند علی لاتصل
بمردم تکلیف می نمایند چوں تہوع آور است همان در رد و قبول سخت
ازیت میکشد۔“

اس کے بعد دوازدہم خانِ زماں کی زریب وزینت و آثارِ متبرکہ کی زیارت وغیرہ کے ذکر کے بعد۔ کسل پورہ کا تذکرہ کیا ہے۔

کسل پورہ | یہ مقام کسل سنگھ نے (جو محمد شاہی ہزاریوں اور دولتِ ثروت

میں ممتاز تھا) نہایت خوش منظر و پرتکلف بنوایا۔ اور فواختان روزگار و فنا ہنسا
بازاری کو بسایا تھا۔ اوباشوں، شہوت پرستوں کا نسکن، مامن تھا۔ محاسب کی
مجال نہ تھی کہ اس احاطہ میں قدم رکھ سکے یا کسی پر احتساب کرے ہر ایک
اپنے شہر میں آزاد تھا ہر طرف نادونوش کا ہنگامہ اور ہر وقت صدائے
چنگ و رباب بلند رہتی تھی اس کے بعد ناگل کے میلہ کا ذکر کیا ہے۔

ناگل کا سید | ناگل نامی کوئی شخص صاحب کمال اس احاطہ میں دفن ہوئے
تھے۔ یہ احاطہ خواجہ بسنت اسد خانی کی سراسے متصل تھا۔ ہر مہینے کی ۲۷
تاریخ دہلی کی شوقین مزاج تماشہ میں عورتیں بن سنور کر زیارت کے بہانہ سے
آتیں اور اصل مدعائے دلی سے کامیاب ہوتیں اس مقام کی برکت یا
ان بزرگ کے تصرفات سے تھا کہ ہر وارد و صادر جو بھی یہاں پہنچ جاتا تھا
وہ کوئی نہ کوئی جلیس و دمساز سے ہمکنار اور شراب و صل سے ضرور سرشار
ہوتا تھا۔ بلاکشان محبت سویرے ہی سے منزل مقصود کا رخ کرتے اور سہ شام واپس
ہوتے تھے۔ اس کے بعد رینی ہما بت خاں کا ذکر ہے۔

رینی ہما بت خاں | یہ ایک وسیع میدان تھا جہاں بروز یکشنبہ بکثرت پہلوان اور
تماشائی جمع ہوتے پہلوانوں میں زور آزمائی اور کشتی ہوتی ہر ایک اپنے جوہر
کمال دکھا کر ناظرین کو خوش کرتا تھا اور بعد برخواست شیرینی تقسیم کیا جاتی تھی۔
شعراء حاضرین ازاں بعد بعض شعراء عصر مثلاً میرزا جاجاناں۔ یعنی باب خاں

شیخ علی خریں۔ سراج الدین علی خاں آرزو۔ مرزا محمد افضل ثنابت۔ ابراہیم علی خاں رزم
 شیریں الدین مفتوں۔ عبدالخالق وارستہ۔ گرامی۔ مرزا ابوالحسن آگاہ۔ حلیمہ وغیرہ
 کے حسن بیان، حسن اخلاق، قادر الکلامی، نازک مزاجی، نرم آرائی
 کا تذکرہ کیا ہے۔ چونکہ خان دوران خود بھی شاعر تھے اس لیے جستہ جستہ مقام پر
 روانی قلم میں شعرا کے مخصوصات کلام کا بھی ذکر آ گیا ہے۔ مثلاً حلیمہ کے کلام کے
 متعلق لکھا ہے۔

”طور کلامش بطور اسحق اطعمہ“

اسی حلیمہ کی یادداشت کے متعلق لکھتے ہیں کہ بچا پس ہزار منقذ میں اور مناخر
 کے ابیات اس کو یاد تھے۔ یا گرامی کشمیری کے حالات میں لکھا ہے کہ باوجود
 مولویت ذوق شاعری بھی تھا۔ اپنے کلام کی بیاض ہر وقت بغل میں لیے رہتے
 اپنا تمام کلام منتخب سمجھتے اور تازہ گوئی کے دعوے میں اس درجہ غلو کرنے کہ مشاعرہ کو
 مناظرہ کی حد پر پہنچا دیتے تھے۔ زان بعد مشہور مرثیہ گو، مرثیہ خوانوں اور ہر ایک
 کی طرز خواندگی سوز و گداز، مضامین درد و الم میں ایک دوسرے پر تفوق۔ معین
 کا ان کی خواندگی کی مجلسوں میں هجوم۔ ایک دوسرے پر سبقت اور ہم ہم تعزیت
 ادا کرنے کا ذکر کیا ہے۔ ان میں بعض ایسے بھی مرثیہ گو شعراء کا ذکر ہے جنہوں نے
 اس وقت ریختہ گوئی میں علم استاد ی بلند کیا تھا۔ مثلاً منقبت کہنے میں سپر
 لطف علی خاں کے متعلق لکھا ہے۔

و منقبت در ریختہ بطمطراق و ساز و سامان مالا کلام میگوید۔

یا مسکین و حزن و غمگین تینوں بھائیوں کے حالات میں لکھا ہے کہ

ہر سہ برادرانہ دو سے بزبان ریختہ مرثیہ گفتن ہمارے تمام دارند۔ درمہ
شہر کلام اینہا شہرت دارد و در واقع ہر سہ کہ بسیار خوب مرثیہ می گویند۔

یا محمد ندیم کے متعلق لکھا ہے۔

مضامینے در ریختہ می آرد کہ فارسیان مضمار فارسی زس گیر می شوند

پھر ارباب طرب کا ذکر ہے جس کے تحت 'بین نواز'، 'قوال'، 'طنبورچی'، 'ربابی'،
'سازگی نواز'، 'ڈھولک نواز'، 'دمے نواز'، 'سبوتچے نواز'، 'بھگت باز'، 'شکم نواز'،
'زنکو لہ نواز'، 'مورچنگ نواز'، 'نقال'۔ 'امرد' اور 'طوائفین' کا ذکر کیا ہے۔ ان کے
حالات پڑھنے سے گو اس عہد کی عشرت پسندیوں کا مرقع پیش نظر ہو جاتا ہے
مگر قابلِ کاغذ یہ امر ہے کہ جو بھی جس فن کا ماہر ہے وہ اس فن میں کامل اور یگانہ روزگار
ہے مثلاً ایک طوائف ادبیکم کے حالات میں لکھا ہے کہ یہ جب محفل میں آتی پاجا
نہیں پہنتی تھی۔ بجائے اس کے افضل بدن کو اس خوبی سے رنگتی اور نقش و نگار
سے آراستہ کرتی کہ گویا گلبدن یا کخواب کا پاجامہ پہنے ہوئے ہے بڑی خوبی یہ تھی کہ
سوائے آشنا کے کوئی اور پہچان بھی نہ سکتا تھا۔

اسی طرح ایک نقد نام معروف بہ شاہ درویش مادرزاد اجنیا کی سبوتچہ نوازی
کا ذکر کیا ہے کہ یہ اس چابکدستی اور خوش اسلوبی سے سبوتچہ بجاتا کہ ڈھولک نواز

استادوں اور پکھاؤجی کی پیشانیوں سے عرقِ خجالت ٹپکتا تھا اس نے خود ایک ایسا بمثل ساز اختراع کیا تھا کہ اس سے ڈھولک و پکھاؤج اور تنبورہ تینوں صدائیں نکلتی تھیں اس ذیل میں ایک اور نابینا کی شکم نوازی کے متعلق لکھا ہے کہ اس کا پیٹ مانند سیاہ بختوں کے سیاہ ہو گیا تھا۔ اور شیخص موافق اصول و قانون ڈھولک و پکھاؤج شکم اس خوبی سے بجاتا تھا کہ اکثر طوائفین اس کی شکم نوازی پر رقص کرتی تھیں۔

اسی طرح سلطانہ امر کے ذکر میں لکھا ہے کہ سبز رنگ تھا بارہ سالہ عمر تھی مگر رفاہی میں طرفہ ادائیں اور ہلاکی شونیاں کرتا گانے سے ایک عالم کو مفتوں اور خلایق کو دیوانہ بناتا تھا اور اس عمر میں فن موسیقی میں اس درجہ کمال حاصل کیا تھا کہ اس سے زیادہ متصور نہیں ہو سکتا۔ بڑے بڑوں سے مقابلہ و دعائے ہمسری رکھتا تھا خانِ دوراں نے ایک محفل کا جس میں سلطانہ امر بھی موجود تھا ذکر کیا ہے اور دوبارہ اظہارِ آرزو کرتے ہوئے لکھا ہے۔

خار خار حسرت اعادہ صحبتش درد لہائے یاراں باقیست شوق

تحریر کے میخواب

یا حسین خاں ڈھولک نواز کے حالات میں لکھا ہے کہ یہ ڈھولک نوازی میں یگانہ روزگار اور عجبہ عصر تھا۔ دہلی میں اس سے بہتر کوئی ڈھولک نواز پیدا نہ ہوا تھا۔ اس کی استاد کی کا یہ عالم تھا کہ چھ مہینے تک اگر محفل منعقد رہے تو وہ شہر

نئے طریقے سے دھوکا بجا کر اہل بزم کو خوش کرتا رہے۔

موسیقی دانی | اگلے زمانے میں دستور تھا کہ شرفاء امراء اور شاہزادوں کو ہر قسم کے فنون لطیفہ کی کچھ نہ کچھ تعلیم ضرور دیجاتی تھی۔ از انجملہ فن موسیقی کی تعلیم بھی ہر وضع و شرفیہ کے لیے ضروری تھی۔ بزرگان دین خود اس فن میں کامل ہوتے اور اس فن کے مہرین کی قدر اور حوصلہ افزائی کیا کرتے تھے۔ متذکرہ بالا باب طرب کے حالات پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ خان دوراں کو بھی اس فن میں اس درجہ مہارت اور کمال حاصل تھا کہ موصوف نے اُن کے حالات میں اکثر و بیشتر ہر ایک کی خواندگی پر ایک تنقیدی نظر ڈالی ہے۔ مثلاً رحیم سن و تان سین کی خوش گلوئی بزم رانی وغیرہ کا ذکر کرتے ہوئے لکھتے ہیں۔ در عالم کبت عجوبہ روزگار اند و در عرصہ دھڑپد مبارز سپہ سالار۔

یا رحیم خاں جہانی کے متعلق لکھا ہے کہ خیال را بمنزہ میخواند
یا شجاعت خاں کے متعلق لکھتے ہیں کہ در کبت دعویٰ دارد لیکن
اثرے درد لہا نیست۔

یا نور بانی کے تجل سواری اور جاہ و چشم کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ
”جنگلہ اکہ با فعل راجع الوقت دہلی است خوب مشق کردہ“

لہٰذا یہ وہی نور بانی ہے کہ نادر شاہ اس کی حاضر جوابی و لطیفہ گوئی بذراستی سے بہت خوش ہوا تھا اور یہ غزل جبر کا مطلع ہے ”دلبر بابہ دگر بر سزا آمدہ بڑا ز دل باچہ بجا ماند کہ باز آمدہ“ سکر چار ہزار روپیہ انعام سرفراز کر کے کہا تھا۔

دکن کو مراجعت | حضرت مغفرت مآب طاب ثراہ نے بوقت روانگی دہلی اپنے
 فرزند نواب ناصر جنگ شہید کو دکن میں اپنا جانشین فرمایا تھا۔ بعض مفسدین نے
 موصوف کے دل میں خود مختاری کے خیالات پیدا کر دیے۔ مغفرت مآب
 طاب ثراہ کو جب اس انحراف کی متواتر خبریں پہنچیں آپ ۲۰ جمادی الاول
 کو حضور محمد شاہ سے مرخص ہوئے اور بمعیت خان دوراں نواب ذوالقدر درگاہ قلیجا
 دکن کو مراجعت فرمائی۔ نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید حضرت مغفرت مآب
 سے برسر پرکار ہوئے شکست پائی اور صحیح و سلامت حضرت مغفرت مآب
 کی خدمت میں حاضر کیے گئے۔

غرض خان دوراں نواب ذوالقدر دکن پہنچکر حضرت آصفیہ طاب ثراہ کے

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) ”روئے ہند را سیاہ کن بیا کہ بایرانت بریم“

مگر ایک غزل جس کا مطلع تھا

من شمع جاگدازم تو صبح و لکشتائی سوزم گرت یہ پیغم سیرم چو رخ منائی

سنا کر بیکہ بیماری نجات حاصل کی تھی۔ مرآۃ آفتاب نا۔ قلمی ص ۷۹

۱۷۰۱ء میں نواب میر تقی میر نے دکن میں پیدا ہوئے۔ بعد عالمگیری میں منصب پنجابری اور خطاب پین قلیجا
 و صوبہ داری جیجا پور سے سرفراز ہوئے۔ شاہ عالم بہادر شاہ نے خطاب خان دوراں و صوبہ داری آودھ سے سرفراز کیا
 اول سال جلوس فرخ سیر خطاب نظام الملک بہادر فتح جنگ و منصب ہفت ہزاری و نظامت سوہجات دکن سے منتظر
 ہوئے۔ بعد فرسنگ الدرجات میں صوبہ داری مالوہ عطا ہوئی۔ پھر بغیرم تسخیر دکن روانہ ہوئے۔ ۱۷۱۲ء میں قلعہ آسیر طاب ثراہ
 (باقی صفحہ آئندہ)

حین حیات غنایات شانہ و مراحم خسروانہ سے سرفراز و شاد کام رہے۔

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۳۹)

اور برہان پور محمد انور خاں سے مصفیٰ تخریک۔ انقراض تسلط سادات بارہ کی ہم بھی دراصل آپ ہی نے سر کی سلاہ میں بارگاہ محمد شاہ میں حاضر ہو کر خلعت و وزارت سے ممتاز ہوئے۔ چند در چند وجوہات کی بنا پر دار اسطنت (دہلی) سے تشریف فرمائے وکن ہوئے۔ مبارز خاں (ناظم دکن) سے شدید معرکہ کے بعد ۲۳ محرم ۱۱۳۱ ہجری کو فتح یاب ہو کر جلا صوبجات دکن پر بلا شرکت غیرے فرمانفرما رہے۔ اللہ میں محمد شاہ نے خطاب صفیہ سے اور صوبہ اکبر آباد و گانہ کو ضمیمہ دکن بنا کر سرفراز اور مرہٹوں کا فتنہ فرو کرنے کے لیے دہلی طلب کیا (یہی وہ سفر ہے کہ خاں دوراں نواب ذوالقدر بھی ہملہ رکاب تھے) آپ دہلی پہنچے ان ہی دنوں میں نادری طوفان اٹھا۔ اس ہنگامے کے فوہ ہونے کے بعد ۱۱۳۱ھ میں دکن کو مراجعت فرمائی۔ بعد مرحدہ نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید ۱۱۳۱ھ میں ترجنا پالی قلعہ بالکل ڈھ و غیرہ تعبیر کیا۔ ۴ جمادی الثانی ۱۱۳۱ھ نواح برہان پور میں انتقال فرمایا۔ نعش اور گنگا آباد منتقل ہوئی اور غلہ آباد میں پائین مزار شاہ برہان الدین دفن کیے گئے بعد صلت مغرت آب سے عقب ہوئے۔ غلہ بہشت متوجہ بہشت رحلت کی تاریخیں ہیں۔ اس بہت سے بھی سزا رحلت برآمد ہوتا ہے۔

رنگ طرب از رخ جہاں رفت صد حیف کہ آصف زماں رفت

حضرت مغفرت آب کو شعر و شاعری سے بھی خاص ذوق تھا۔ چنانچہ باوجود کثرت کاوانہاں نظم و نثری مملکت دو دیوان سجع موزوں کی یادگار ہیں۔ مصوف نے اولاً شاکر بعدہ آصف تخلص فرمایا۔ نمونہ کلام بلاغت نظام ہدیہ ناظرین ہے۔ غزل یہ تخلص شاکر۔

عیش است دران خاں کہ بستر نتوں یافت اسباب تروہمہ کیسہ نتوں یافت
(باقی صفحہ ۴۱)

عہد نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید

بعد حلت منفرت آب اللہ نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید
جلوہ فرمائے تخت حکومت ہوئے۔ ادھر دہلی میں محمد شاہ نے بھی اللہ میں
انفقال کیا اور احمد شاہ سریر آرائے حکومت ہوئے۔ نواب ناصر جنگ شہید کے
نام فرمان صوبہ داری دکن مع لوازمات صادر ہوا۔ نواب صاحب موصوف

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۳۹)

ایں طائرِ فرست کچوں برقی است پرافشاں در دامِ عمل گیر کہ دیگر نتواں یافت
از شہرِ رسالہ آں حسن دل آزار در خاندانِ آئینہ مکر نتواں یافت
ہوئے اگر از درد کشم روز قیامت بر باد رود محشر دفتر نتواں یافت
شنا کن حدیث نبوی کی کشم ایں جام جز ہر علی آب کوثر نتواں یافت
ولہ تخلص آصف

بوسہ گاہے لبِ فلاک بود جائے علی اوج امید گرفتہ است چل بن پائے علی
آفت دست چو ارکانِ مسلمانی من شدہ ام شیفۃ و والد و شیدائے علی
می سر و قمش افزوں زدو عالم صفت بے بہا ہست ز بس گوہر ہیتائے علی

حضرت معزز تاج کے چھ فرزند (۱) میر محمد پناہ، صاحب پنجاب، غازی الدین خاں فیروز جنگ (۲) میر احمد خاں خاں لیت نظام الدولہ ناصر جنگ شہید

(۳) میر محمد خاں خاں لیت امیر الامراء، صلابت جنگ (۴) میر نظام علی خاں خاں لیت آصفیہ ثانی (۵) میر محمد زین خاں خاں لیت
برادر الملک بسلالت جنگ (۶) میر علی خاں خاں لیت ناصر الملک۔ اور پانچ صاحبزادیاں تھیں گلن آصفیہ، وزیرک صغیرہ، مظفر

حسب دستور بغرض استقبال ہنایت ترک اختتام سے فرماں وازی (مجدی باغ) رونق افروز ہوئے۔ جشن منعقد ہوا اور ہاتھیوں کی بہادی کا تماشا شاہی توپ خانہ اتفاقاً جشن اور ہاتھیوں کے مقابلہ میں ہونے کا حکم ہوا۔ وسیع میدان میں ایک جانب کی بہادی کا تماشا تین سو توپوں کی قطاریں جمائی گئیں۔ دوسری جانب ہاتھیوں کی صفیں کھڑی کی گئیں۔ تمام توپیں یکبارگی چھوٹیں توپوں کا سر ہوا تھا کہ بہت سے

بقیہ حاشیہ صفحہ ۴۰

لہ گل رعنا قلمی ورق ۲۰۶ و تذکرہ مینیر قلمی ورق ۵۰ د خسرو عامرہ - نشأت موسوی خاں کے اس واقعہ سے جو حضرت مغفرت مآب کی جانب سے لکھا گیا ہے اس میں خاں دوران کو عالی پناہ کے لقب سے یاد کیا ہے جس خاں موصوف کی وقعت و عظمت کا اظہار ہو رہا ہے۔ عنایت نامہ خاں موصوف کے خط کے جواب میں ہے۔ ملاحظہ ہو۔

برگاہ مشلی خاں - خط مسلہ متضمن اظہار رنگا ہداشت جمعیت سوار و پیادہ و سیدخل شدن معزول دروازہ شدن - آنوالی پناہ بجانب سر اور جوع آوردن و کلائے زمینداران و ساعی بودن در تحصیل پیشکشہا و فیصل شدن مقدم چندی از زمینداران و تلاش برآمد عمل معزول رسید و کینیت مرقومہ مشر و عاوض و روح انعامیہ موجب استخوان گردید - تا حال یقین کہ سبزہ رسیدہ از انتظار مہام و انصرام کار با مندرغ کلی حاصل نمودہ و از وجہ پیشکش سبغہائے خلیعہ مہربان وصول درآوردہ اند و کار بافضل الہی بر وفق مدعا صد گرفتہ بہر حال از جزا نکلات جاگیر سرکار بجلدی تمام زراعت بلا توقف و تاخیر باید فرستادہ کہ برائے ستخواہ سپاہ و اخراجات لادری ضرور است۔ نشأت موسوی خاں نے جو کہ خدائی مظفر

ہاتھی روگرداں ہو کر بھاگے۔ مگر بعض ہاتھی مقابلہ پر جیسے رہے۔ خصوصاً خان دُورل
 خان دُورل کے | نواب ذوالقدر کا ہاتھی جو نہایت دلیر و مہیاک تھا توپ خا
 ہاتھی کی بہادری | پر مستانہ وار حملہ آور ہوتا رہا۔ اس جشن کے بعد نواب صرہنگ
 شہید جلوہ فرمائے بلکہ نجستہ بنیاد (اورنگ آباد) ہوئے۔

خدمت کو توالی پسر فراری | جلوس کے دوسرے سال ۱۱۰۱ ہجادیۃ الاولیٰ ۱۲۳۱ء کو
 خان دُورل نواب ذوالقدر نے بارگاہِ سلطانی سے خدمت کو توالی بلکہ نجستہ بنیاد
 لہ از انجملہ کیفیل درگاہ فی خاں نہایت دلیر و مہیاک بود کہ چون مستان حلبا بروئے توپ می دید۔
 تاریخ مفہوم تالیف گرد عاری لال - (منظر)

لہ کو توالی کا قیام حضرت عمرؓ کے ادبیات سے ہے جو شرطہ (پولیس) سے موسوم تھا۔ قضاۃ مفتی، فقہا کی
 زیر صدارت رہتا تھا۔ ان کے احکام کا نفاذ یا ثبوت جرم سے پہلے مجرم کی حراست و تادیب اور مجرم سے اثبات
 جرم میں مفتی کی امداد اس کا فرض منصبی تھا۔ افسر پولیس (کووال) مجاز تھا کہ ذنا اور مسکرات پر حد شرعی قائم
 کرے۔ بعد خلفائے عباس، اندلس کے اموی فاتحین۔ مصر کے خلفائے فاطمیہ نے
 جرائم کی سماعت ان کا فیصلہ حدود شرعی کا اجراء کو وال کے ذرائع قرار دیکر قضاۃ کے حدود اختیار سے نکال
 لیا۔ مگر عظیم المنزلت خدمت ذی وجاہت سرداروں اور ذی مرتبت عاملین کے لیے مخصوص تھی۔ دلیلیات
 اندلس نے اس کی دو قسمیں کیں (۱) شرطہ صغریٰ جو عام رعایا اور سمری لوگوں کے اعمال کی بخوانی
 اور اس طبقہ کے مجرمین کی تادیب کیا کرتا تھا (۲) شرطہ کبریٰ اس کا مرتبہ وزارت کے بعد سمجھا جاتا تھا۔ سرداران قوم
 متعزین سلاطین شاہی خاندان کے زواد عاملین عظام اور روسائے شہر کے معاملات اور ان کے اعمال کی بخوانی اس کے
 (۱) قیام و نفاذ

وفوجداری افواج بلدہ مع اضافہ بیکصد سوار و محاصل پر گنہ دھاویہ سے

(طریقہ صفحہ ۳۳) ع
 ذمہ داری تھی۔ سلاطین مغلیہ کے عہد میں بھی یہ نہایت مہتمم باشند عہدہ سمجھا جاتا تھا۔ خصوصاً ان شہروں کی
 کوتوالی جہاں شاہی محلات، دوسرے عظام کی بود و باش اور مستقل صرافہ ہو یا جو شہر غنیم کی تخت تاراج کے جواگنا
 رہتے ہوں خاص تہہ اور عزت رکھتی تھی۔ اسی لیے خانہ دوران نواب ذوالقدر درگاہ قلی خاں سالار جنگ کو
 بلدہ خجستہ بنیاد جیسے معرکہ الارادہ شہر کی کوتوالی سے سرفراز کیا گیا جو سالہائے دراز سے مختلف شاہی خاندانوں کا تخت
 ہوا چلا آ رہا تھا اور جس کی ثروت بھی ہمیشہ ہمسایہ فرمانرواؤں کو کھٹکتی رہی اور جس کی فتحیابی کے لیے برابر حملے ہوتے رہتے
 تھے۔ اس مقام پر اس عہد کے فرائض کوتوالی کا اظہار خالی از دیکھپی نہ ہوگا۔

آج تک دکن میں قدیم بادستہ لوگوں کی زبانوں پر شہر ہے اول بادشاہ بعد وزیر پھر کوتوال باقی بیچ
 حقیقت بھی یہی ہے کہ کوتوال کے انتیارات نہایت وسیع اور اس کے فرائض بھی نہایت دشوار ہوتے تھے۔ تمام شہر
 اور باشندگان شہر کی جان مال کی حفاظت اس کا فرض اولیں تھا۔ کوتوال کو حسب ذیل قواعد کی پابندی اور ان کا
 انصرام لازمی ہوتا تھا۔ (۱) دورہ کرنے والے سپاہیوں کی مختلف مقامات پر چوکیاں قائم کرنا (۲) شب میں تمام شہر اور گلی کوچوں
 کی گشت نگاہ کرنا (۳) بازاروں کی گشت نگاہ کرنا (۴) گشت نگاہ کرنا (۵) گشت نگاہ کرنا (۶) گشت نگاہ کرنا (۷) گشت نگاہ کرنا
 ان کی دست برد سے رعایا کو محفوظ رکھنا (۸) منہیات شرعیہ علی الخصوص مسکرات پر نہایت ہوشیاری سے نگرانی رکھنا (۹)
 فاشان بازار کی نگرانی اور شرعاً کی عورتوں کو اغوا کر کے بیگنا بیچنے والوں میں انحصار کٹینوس محفوظ رکھنا (۱۰) بدعتوں
 غفلت اور بچوں غریب شرفا کی عزت آبرو کی حیات (۱۱) بدعتوں کی بدوق سازی سے منع کرنا اور ان پر نگرانی رکھنا
 (۱۲) بابت موقع موقع قائم کرنا جس سے شاہراہوں کی اس طرح حفاظت ہو سکے کہ مہرین اور راہرو باطنی ان وقت
 یکے کیس (۱۳) کہیں کسی یہاں چوری یا زبردستی نہ ہونے پائے (۱۴) اگر کسی کا مال چوری جائے تو مال بآدم کر کے مالک کے مال
 (باقی صفحہ آئندہ)

سرفراز پانی۔ ملاحظہ ہو نقل سند کو توالی ۱۔ و نقل سند پر گنہ دھا ویرہ ۱۔

(بقیہ صفحہ ۴۳) ۱۔ اور اس بد مال چور کو سزا دینا (۱۱) مال برآمد ہونے کی صورت یا کسی اور فریضہ کی کوٹاہی میں کو توالی جوابہ سمجھا جاتا تھا۔ مظفر لہ مخفی ذرا ہے کہ اس عہد میں مصطلح موجودہ پولیس اور آمان کی تنخواہیں خزانہ شاہی سے نہیں دی جاتی تھیں۔ بلکہ ایسی خدمت کے ساتھ کوئی ہالگیر تفویض ہوتی جس سے اخراجات کی کفالت و سربراہی ہو۔ یہ جاگیر بشرط خدمت ہوتی تھی۔ خان دوران نواب ذوالقدر سے پیشتر ابتدائے عہد حضرت مغفرت آباد میں کو توالی و فوجدار اطراف بلوہ پر سید نجم الدین خاں مامور تھے۔ ان کو علیحدہ کرتے ہوئے حضرت مغفرت آباد نے میر عبد اللہ کانقر کیا۔ ان کی علیحدگی کے بعد میر مہدی اس خدمت سے سرفراز ہوئے۔ میر مہدی کی علیحدگی کے بعد حضرت مغفرت آباد نے خان دوران نواب ذوالقدر کا تقرر فرمایا تھا۔ لیکن بعض امور کے عدم تکملہ کی وجہ سے احکام حاصل نہیں ہوئے تھے۔ اس کے بعد ۲۴ ربیع الثانی کو بجائے خان دوران نواب ذوالقدر کے امان اللہ بیگ الخاٹب بچاغت بیگہ خاں کو سرفرازی ہوئی۔ اس کے بعد اربعہ جادی الاول سال ۱۱۸۰ کو احکام مشروط مع اضافہ سو سوار نواب نظام الدولہ ناصر بیگ شہید نے خان دوران نواب ذوالقدر کو خدمت کو توالی و فوجداری اطراف بلوہ سے سرفراز کیا۔ اس کی نسبت جو سند دفتر شاہی سے حاصل ہوئی ہے اس کی نقل ۱۔ منسلک ہے۔ یہ حکمنامہ شاہنواز خاں دارالمہام وقت کی مہر سے مراتب کارروائی دفتری طے ہونے کے بعد ۲۹ رجب سال ۱۱۸۰ کو حاصل ہوا۔ اس خدمت کے ساتھ کو توالی کی خاٹمت کے لیے جو فوج مقرر تھی مزید ایک سو سوار کے ساتھ مع جاگیر بلوہ (جس کا حاصل اس وقت سات ہزار دس روپیہ ساڑھے تین آنہ تھا) خان دوران کو عنایت ہوئی۔ ملاحظہ ۱۔

۱۔ سوانح دکن میں منعم خاں نے اس پر گنہ کے تحت ۴۵ موضع اور اس کی آمدنی بیسٹھ ہزار و سو تیس روپیہ لکھی ہے۔

بیان کی ہے۔ حالانکہ سند میں سات ہزار دس روپیہ ساڑھے تین آنہ مسطور ہے۔ مظفر۔

نواب امیر الممالک صلابت جنگ کو بعد شہادت ناصر جنگ

دہانشنگ شکر آفریند   دلب قند مکرر آفریند

نرا خورشید انور آفریند   مرا از زره کمتر آفریند

کرم گن عیسیٰ مادر خماریم نزا ساقی کوثر آفرید

دلِ صافی کہ ما داریم ماحصر

کہ ششم پاک گوہر آفریند

(بانی صفا آئندہ)

و قتل مظفر جنگ نواب نظام علی خاں آصف جاہ ثانی اور بعض اعیانِ مملکت
بہ سبب بزرگی تخت نشین کیا۔ آپ کے جلوس (۸ ربیع الاول ۱۲۲۳ھ) سے
گو نزاعات خانگی کا خاتمہ ہو گیا مگر فرانسیسی گروہ کے روز افزوں اقتدار نے

یہودیہ صغیر گذشتہ کہ برچیدہ کے از آشنائی کہ کل گرد و ہوا بیوفائی

ورق گردانی دارند ہوش ورق کار یارانِ ریائی

مراستی و قاست راست کردی چور روز قیامت رونائی

زخون دین سخا بہ دل من کف پائے ترا س از خنائی

گدائی گر ہوس باشد کسے را توں کرد از در دلسا گدائی

گدائی از در شاہ نجف کن

اگر خواہی تو ناصر بادشاہی

یہ شعر بھی آپ کا نہایت مشہور ہے:
نگاہِ انتخابیہ میکنی بر من سرگرم تو اے جاں از کجا آمد بختی این روانی (مظفر)

۱۷ ہایت علی الدین خاں نام مظفر جنگ خطا حضرت آصف جاہ طاب ثراہ کے چتے پڑے اور سلاطین خاں وزیرِ علم شاہ

کے پوتے۔ جب نواب نے جنگ شہید حسبِ الطلب و اندولی ہوئے تو مصروف نے باغوا چند صاحبِ بامداد و پے ار کاٹ میں

انزالِ دین خاں کو شکست دیکر قتل کیا اور خود معیِ سلطنت ہوئے۔ نواب ناصر جنگ شہید نے دہلی کے بعد مظفر جنگ کو شکست دی اور

مقتدر رکھا۔ کربعد و اتم شہادت نواب ناصر جنگ فرانسیسیوں اور چند صاحبِ مظفر جنگ کے قید سے رہا کر کے تخت نشین کیا۔ ہمزود ماہ ۱۲۲۵

مکرمہ نکلی تھی کہ مخدوم بہت خان مار کے ہاتھ، ۸ ربیع الاول ۱۲۲۵ھ کو مصروف بھی قتل ہوئے۔ اور بہت خاں حکوم حضرت نواب

آصف جاہ ثانی کے دستِ حق پرست سے وصالِ جنم ہوا۔ مظفر ۱۷ تا بیخ ظفر ۱۲۲۵ مظفر

انگریزی کمپنی کی رقابت کو اور برا فروختہ کر دیا۔ ادھر مرہٹوں نے بھی سر اٹھایا مزید برآں
 فرماں روا کی غیر مستقل مزاجی نے سلطنت کو نہایت ضعیف بنا دیا۔ غرض خاندورال
 نواب القدر عہدہ کو تو الی پر کار فرما تھے کہ امیر الممالک نواب صلابت جنگ کا دور شروع ہوا
 داروغہ علی فیلیخانہ | ابتداً خانِ دورال نواب ذوالقدر داروغہ علی فیلیخانہ پر سرفراز کیے گئے مگر
 ۶۷ھ میں باضافہ منصب شش ہزاری دھم و نقارہ مع خطاب مومن الدولہ سے منقراؤ
 صوبہ ری اور گنجا اور دکن سے متعلق خطا۔ کچھ عرصہ نہ گذر تھا کہ صوبہ ری تختہ بنیاد اور گنجا پر سر مبارک ہوئے۔
 رگھوناتھ راؤ سے مقابلہ | یہ وہ زمانہ ہے کہ راؤ بالاجی راؤ کے انتقال کے بعد اسکا بیٹا (مادھو راؤ)
 پونے میں جانشین ہوا مگر زمام سلطنت و حقیقت رگھوناتھ راؤ کے قبضہ اختیار میں رہی
 چنانچہ اس نے تھوڑے عرصہ میں فوج کثیر فراہم کر کے دکن کا رخ کیا اور تاخت کرتا ہوا
 اونگابا دیہیچا۔ خاندورال نواب القدر سے معرکہ آرا ہوا موصوف نے نہایت پامردی
 سے مقابلہ کیا۔ یہاں تک کہ غنیم کو شکستِ فاش نصیب ہوئی۔ اسی سال امیر الممالک
 نواب صلابت جنگ غارت نشین کیے گئے۔ اور حضرت نواب نظام علیخان آصف جاہ
 ثانی رونق افروز ہوئے۔

۱۷۸۱ء کھن لال ۲۳۳۰ھ خزائن عامہ ۲۳۳۰ھ آثار دکن ۱۷۹۰ھ مؤلف متالال - مظفر
 ۲۳۳۰ھ میر محمد خان امیر الممالک صلابت جنگ سے متعلقہ خطبہ حضرت صبحیہ طاب ثابہ کے فرزند سوس۔ آچکے عہد میں انیسویں کا
 بہت ظہور ہوا مہٹوں نے شورشیں کیں۔ آچکیوں نے نرا جی نے کار و بار سلطنت میں بہت ضعف پیدا کر دیا۔ آپ بھی عہد میں سلطنت
 خیر آباد قرار پاملا اور جب ذیل روز لاکھ کے بن دیگے عزال نصیب ہو۔ رگھوناتھ داس۔ کرن ملک مصفا ملہ اولہ بسات
 نواب نظام علی خان آصفیہ ثانی آخر کچھ عرصہ سلطنت کی حالت روز بروز اتر ہوئے لیکن نواب نظام علیخان آصف جاہ
 ثانی نے ۱۷۸۱ء میں جو صوبہ الامیر موصوف القدر کو قلعہ میر میں عزت نشین کر کے زمام سلطنت اپنے ہاتھ میں لی تو امیر الممالک
 نے گیارہ سال سلطنت ایصال تین ماہ چھ روز غارت میں دیکھو ۳۰ دیکھو ۸۰ رجب الاول ۱۷۸۱ھ کو انتقال فرمایا۔ امیر تیار خان کا
 نے مصرع ہائے تاریخ رحلت نکالی۔ امیر الممالک سجت شدہ - رشید الدین خانی ۱۷۸۱ھ - گلزار صفیہ ۱۷۸۱ھ تاریخ قلعہ متالال صفیہ ۱۷۸۱ھ

عہد حضرت غفرانما نواب نظام علی خاں آصف جاہ ثانی

غفرانما حضرت نواب نظام علی خاں آصف جاہ ثانی سالہ میں بمقام بیہ مسند نشین ہوئے۔ آپ کی شخصیت اس وقت دکن میں بلحاظ قابلیت و تدبیر و بہادری حضرت آصف جاہ اول طاب ثراہ کا حقیقی معنوں میں نقش ثانی سمجھی جاتی تھی اور واقعہ بھی یہی ہے۔

چنانچہ جس وقت سے زمام سلطنت مستقلاً حضرت غفرانما طاب ثراہ کے ہاتھوں میں آئی۔ باوجود اس کے کہ اُس وقت دکن کے اندرونی و بیرونی حالات و واقعات نہایت ناگفتہ بہ ہو رہے تھے۔ خود ہندوستان کی سیاسی فضا نہایت مکدر تھی۔ انگریز کمپنی کا اثر و اقتدار روز افزوں بڑھ رہا تھا۔ بجا بجا و توں کا طوفان شورش پسندوں کی سرکشی رو بہ ترقی تھی۔ قلمرو آصفی کے اصلی رقبہ کا بھی بہت کچھ حصہ نخل چکا تھا۔ محاصل کی کمی فوجی ضرورت اور اس کی کثرت سے خزانہ بھی

لے چنانچہ صاحب ترک آصفیہ نظر اڑے۔ "ببب شہادت ناصر جنگ و تصرف کلاہ پوشاں فرانسیسی جنگ و دستی عمل ملامت جنگ نوع رو بہ بتری آوردہ بود کہ ہر گردن کش از گوشہ کمین بر سر فساد برآوردہ بہ ہار وے تفریدی اناودا

میزد و ہر شورہ پشت پیکھامی میخواست کہ فتنہ تازہ بر پا کردہ علم بغاوت افزاد۔ ۳۲ مظفر

زیر بار ہو گیا تھا۔ ادھر مرہٹوں کی برہمتی ہوئی، قوت اور ان کی سلطنت آصفیہ سے قلبی عداوت، میسور کی خود سری، فرانسیسیوں کی اہل دربار سے خفیہ سازشیں یہ تمام وہ اسباب تھے کہ جس سے سلطنت گویا قالب بے جان ہو رہی تھی۔ ایسے نازک وقت میں پائے ثبات کو جنبش نہ ہونا اور زمام استقلال کا ہاتھ سے نہ چھوڑنا ہر کسٹ ناکس کے حدود اختیار سے باہر تھا۔ یہی نہیں بلکہ مرہٹوں سے برسرِ مقابلہ ہونا، فرانسیسیوں کے سازشی جال توڑنا انگریزی کمپنی کی مدد کرنا، ٹیپو سلطان کو خود سری کی سزا دینا اور باوجود ان تمام الجھنوں اور قوی دشمنوں کی فریب سازیوں سے بچکر اپنی مستقل سلطنت کو قائم رکھنا صرف حضرت غفر آتاب ہی کے مخصوصات سے تھا۔ جیسا کہ آپ کے عہد کے تاریخی واقعات سے منکشف ہے۔

خطاب علی اور منصب | عہد مابقی سے زیادہ خان دُورال نواب ذوالقدر کی ترقی جلیل پر سرفرازی | کا آخری عہد حضرت غفران مآب طاب ثراہ کا عہد مبارک تھا۔

چنانچہ جب ۱۲۰۵ھ ذی الحجہ ۱۲۰۵ھ کو زمام سلطنت حضرت غفران مآب طاب ثراہ نے

لے نواب میر نظام علی خاں نام۔ اسد جنگ نظام الدولہ نظام الملک آصفیہ ثانی خطاب۔ حضرت آصف جاہ

مغفرت مآب کے فرزند چہارم۔ روز عید فطر ۱۲۰۵ھ میں پیدا ہوئے۔ حضرت مغفرت آلبے چودہویں سال خطاب

اسد جنگ سے سرفراز فرما کر غیب الدولہ کی اتالیقی میں مرہٹوں کی سرکوبی کے لیے روانہ کیا۔ سرکار مظفر جنگ میں نواب

آصف جنگ اور مظفر جنگ کے قاتل بہت بہادر نکو کام کو قتل کیا۔ عہد میر الملک نواب ملا بہت جنگ میں صوبہ دار بنی

اور مرتبہ وزارت سے سرفراز ہوئے۔ فرانسیسیوں کے سازشی جال توڑے۔ حیدر جنگ کا خاتمہ کیا مرہٹوں سے

(باقی صفحہ ۵۱)

اپنے ہاتھ میں لی تو اسی مہینہ میں خانِ نواب ذوالقدر کو منصبِ ہفت ہزاری ماہی مراتب، خطابِ موتمن الدولہ و سواری عاری ہاتھی دو جہاںِ درار کی اجازت سے سر بلند اور صوبہ داریِ خجستہ بنیاد سے مفتخر کیا۔

اورنگ آباد میں سواری جلوس | بعد حصولِ فرمانِ صوبہ داریِ خجستہ بنیاد خانِ دُوراء سواری جلوس (کہ ہر چہاں بجانب تماشا ٹائیوں کا ہجوم پس پیش سپاہ اور الغوزہ نوازوں کی جماعت الغوزہ نوازی کرتی ہوئی نہایت ترک و احتشام سے) تشریف فرمائے

(بقیہ حاشیہ معقولہ شتہ) متاثر رہے۔ خود تخت نشین ہونے کے بعد فرانسیسی اثرات کو زائل کیا۔ انگریزی کمپنی نے اپنے مفاد کی غرض سے آپ کے

اتحاد قائم کیا اور میسور پر آپ ہی کی مدد سے فتح پائی جس کی وجہ سے ہندوستان میں استقلال قائم ہوا۔ مرہٹوں

سے مقابلہ کے وقت انگریز کمپنی نے مین وقت پر بے عہدی کی آپ کی مدد سے انکار کر دیا جس کی وجہ سے سلطنت

آصفی کو بہت نقصان پہنچا۔ شہزادہ میں قطعِ عظیم ہوا۔ غرض آپ کا عہد مختلف نوعیتوں سے مجموعہ آلام و مصائب

بنارہ لگا کر آپ ہی کی شخصیت، استقلال اور تدبیر تھا کہ دیگر تمام زبردست اور سرکش ریاستیں فنا ہو گئیں اور سلطنت

علیہ آصفیہ آج تک تمام ہندوستان کے لیے مایہ ناز و صلہ فخر بنی ہوئی ہے۔ آخر بعارضہ لغوہ اور فالج، ۱۲۱۸ھ

بعرہ، سال ۱۱۰۳ھ سالِ حکمرانی فرما کر لرے فانی سے عالم جاودانی کی طرف کوچ کیا۔ مکہ مسجد میں دفن ہوئے۔ بعد طرے

غفر آفتاب لقب پایا۔ مزار کی جالی پر حسبِ ذیل سنہ رط کندہ ہے۔

بروج پاک بنی نظام علی مدام خواند باد و نہر شہنشاہِ فاتحہ زین مصر عجیب و غریب انجواں مستوجبِ بہشت بانگلاس فاتحہ

۱۱۰۳ھ خزانہ عامہ۔ ۱۱۰۳ھ الغوزہ نوازی ایک قسم کا خاص ترکی باجہ تھا جو آپ ہی کے خاندان کے لیے مخصوص اور بوقت

سواری جلوس میں رہا کرتا تھا۔ مظفر

خجستہ بنیاد اوزنگ باد ہوئے اس موقع پر غلام علی ارشد نے قطعہ ہذا لکھ کر پیش کیا جس کے آخری مصرع سے سنہ تقرر ظاہر ہوتا ہے۔

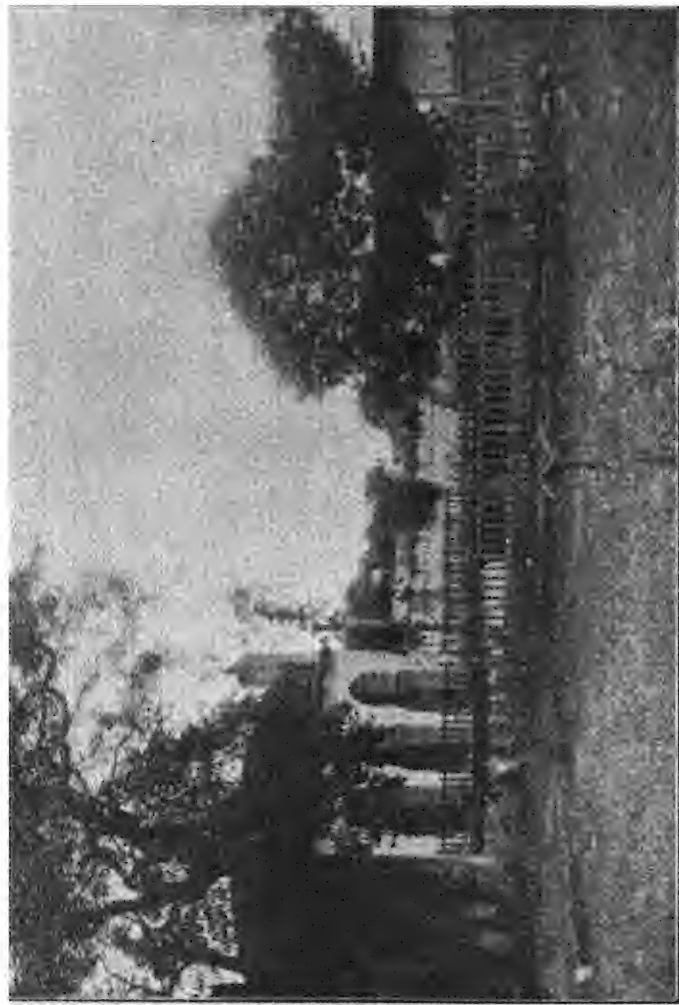
قطعہ

ناظم عصر چو آمد خجستہ بنیاد   شکر درگاہِ الہی ز صد فزوں باد
دوہ نگلشن دولت کہ نظر کش   خلق از آفتِ دُورایں ہمہ یوں باد
شاد در بزم نقاشِ دل جا بللم   دشمنِ او بصیتِ کدہ مخروں باد
باد حصنِ نگہبانی ایزد محفوظ   مثلِ آں نقطہ کہ در دائرہ نوں باد
خواست ارشد ز خود سالِ قدس فریو   قدمِ موتمنِ الدولہ ہمایوں باد

حسن انتظام | خانِ دُورایں نواب ذو القدر رعایا پروری و عدل گستری اور
حُسن انتظام کے باعث جب تک اس خدمتِ جلیلہ پر سرفراز رہے نہایت
بہر و لغزیز اور صفاتِ مذکورہ میں شہرہ آفاق رہے۔ چنانچہ کچھ عرصہ مگڑا تھا کہ
حسنِ خدمات کے صلہ میں خطابِ خانِ دُورایں سے بھی مفتخر کیے گئے۔

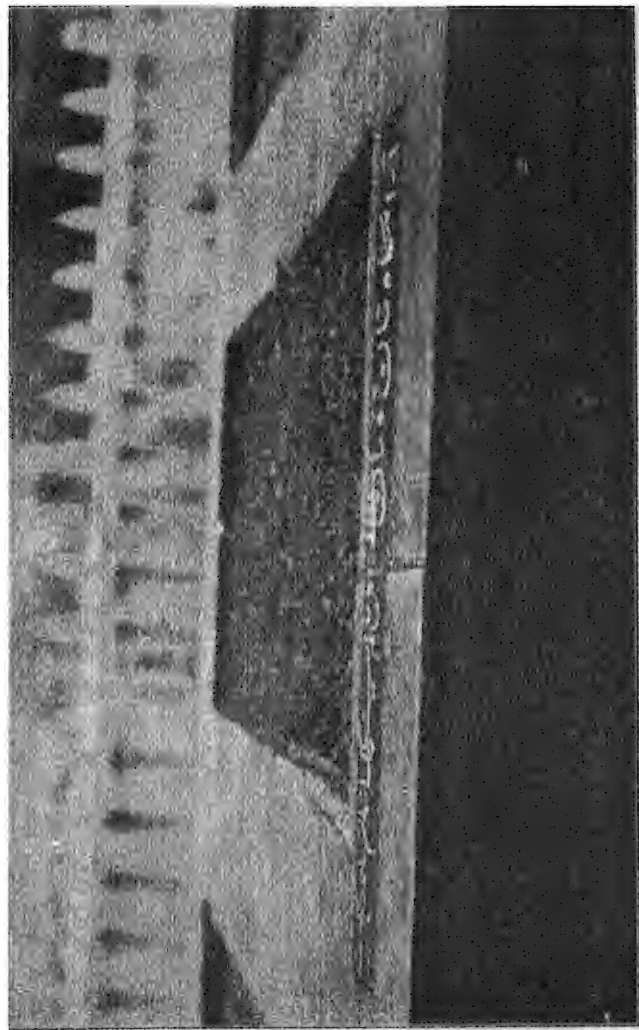
سے علامہ آزاد بلگرامی نے بھی خزانہ علم میں خانِ دُورایں نواب ذو القدر کی رعایا پروری اور حسن سلوک کا ذکر فرمایا
کہ ”باعتبارِ بصورتِ داری مذکور بحال و برقرار است و رعایا و برابرا سلوک پسندیدہ اور امینی۔“ نیز عبدالنوابؒ نے آبادی
اپنے تذکرہ میں موصوف کی عدل گستری کے اس طرح ملاحظہ ہیں ”ہیں ایام بصورتِ داری خجستہ بنیاد مامور است ایں
صورتِ میا من ایالت و ولایت“ منظر

منظر مقبرہ سالار جنگ و اقع اورنگ آباد

مزار خاندوران ذوالقدر در گاه قلی خان سارچنگ بهادر

عزل | ہر روز اختیار جہاں پیش دیکر است
دولت مگر گداست کہ ہر روز بردرست

خانِ دُورِاں نواب ذوالقدر غرہ رجب ۱۱۹۷ھ کو پانچ سال سات ماہ کا فرما
رہنے کے بعد اس خدمت سے سبکدوش کیے گئے۔ ۵۰ ذی الحجہ ۱۱۹۷ھ کو اپنی جائیداد
نظام آباد میں رونق افروز ہوئے۔ اس عرصہ میں اس خدمت پر پھر فائز ہونے
کے اسباب مہیا ہو رہے تھے کہ آپ علیل ہوئے اور کچھ دن نہ گزرے تھے کہ
وفات | ۱۸ جمادی الاول ۱۲۰۰ھ کو بمرض سرسام اس دارِ فانی سے عالم
جاودانی کو انتقال کیا۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ سَرَّاجِعُوْنَ۔

ایں عمر کہ بیاب بہ بینی آنرا   نقشے است کہ برآب بینی آنرا
دُنیا خواہست کہ زندگانی دروے   خوابے است کہ در خواب بینی آنرا
نعلش اورنگ آباد لائی گئی اور مقبرہ سالار جنگی میں دفن کیے گئے۔ (ملاحظہ ہو
عکس مقبرہ سالار جنگی و عکس مرقد خاص نواب موصوف)۔ اہل اورنگ آباد
کے لیے یہ دن روز قیامت سے کم نہ تھا۔ تمام شہر گویا ماتم کدہ بنا ہوا تھا
ہر صغیر و کبیر رعایا و برایا خاک بسر نوحہ کنان جنازہ کے ساتھ ساتھ جارہے تھے
فریاد و فغاں کی صدائیں فلکِ نہم تک پہنچ رہی تھیں۔ غلام علی ارشد جینی
لے اس کیفیت کا شفیق اور نگاہی نے گلِ رعنا میں تذکرہ کیا ہے وہ لکھتا ہے ”روز دفن اور قیامت برپا ہو درعایا و برایا“

شہر خاک بسر نوحہ کنان در جلوتابوت میر فتند و فریاد و فغاں بر آسمان نہم میرسانیدند۔ منظر

اس مصرع سے سند رحلت نکالا ہے۔ اہل عالم سینہ چاک از ماتم سالار جنگ
ایک اور صورتی و مغنوی تاریخ رحلت مصرعہ ہذا سے نکالی گئی ہے۔

یک ہزار و یکصد و ہشتاد سال

سنگ مزار پر تاریخ غلام علی ارشد اور آرامگاہ خان دوراں کندہ ہے۔
لطیفہ گوئی و بذلہ سنجی | متانت و سنجیدگی کے ساتھ خاندوران نواب ذوالقدر کی
طبیعت لطائف و ظرائف سے بھی چاشنی گیر تھی۔ شیریں بیانی و لطیفہ گوئی کی وجہ
سے جس بزم میں موصوف شریک ہوتے وہاں بے تکلف احباب خان موصوف
ہی کے گرد جمع ہو جاتے تھے۔ چنانچہ مولوی شاہ علی صاحب اورنگ آبادی کے

لہ یہ غلام علی نام ارشد تخلص سادات رضویہ سے تھے۔ بہتقام اجین صوبہ مالوہ میں پیدا ہوئے۔ نیک بخت اذلی
تاریخ تولد ہی۔ میر محمد سعید والد ماجد اور میر محمد شاہ کرجا میر محمد اران عالمگیر اور خدمات عالیہ میں فوجدار بہار گزشتہ
پر سر فراز تھے۔ ارشد نے اپنا سچ مع نام اپنے والد و جد خوب موزوں کیا ہے شاکر بخت سعید کہ غلام علی ام میر محمد جعفر
ارشد موصوف کے ناما عہد عالمگیر میں اولاً برابر میں خدمت صدارت پر فائز ہوئے پھر مالوہ کی صدارت پر ممتاز ہوئے۔

آخر میں اجین کی صدارت سے سرفراز کیے گئے۔ میر ارشد بھی عرصہ تک بادشاہ کی جانب سے اجین میں عہدہ قضا پر
مأمور رہے۔ ^{۱۷۷۱} میں وارد اورنگ آباد ہوئے اولاً نواب ذوالقدر کی رفاقت اختیار کی بعد انتقال نواب موصوف نواب

اشبح الدولہ بہادر غیور جنگ نے اپنی رفاقت کی عزت بخشی تاریخ گوئی میں خاص ملکہ حاصل تھا۔ قصائد مدحیہ آئمہ اکثر فار
دار دو دونوں بانوں میں نظم فرمائے میں تمجید اساکین فی دلائل محی الدین۔ رسالہ آپ کی تصنیف ہو کل عن قلمی ^{منظف} و تنس

۱۷۸۱ اورنگ آباد کے عہدہ شائیں سے تھے۔ اولاً کچھ عرصہ سلسلہ ملازمت میں رہے پھر ترک ملازمت کے بعد زیارت حرمین ^{میں}
(جی جی پبلشرز)

صاحبزادے کی محفل عقد نکاح منعقد تھی۔ معززین، امراء، و مشائخین وغیرہ کا مجمع تھا۔ علامہ آزاد بلگرامی جناب شاہ شحمود، سید غلام حسن، نواب اشبح الدولہ اور خاندوراں نواب ذوالقدر ہم نرم تھے۔ قاضی صاحب کیل عروس کے منتظر کہ

(بقیہ حاضیہ نمبر گذشتہ) مشرف ہو کر سجادہ شہنیت پر رونق افروز ہوئے اور ایک عالم کو اپنا گرویدہ بنالیا۔ مسجد و تکیہ و نہر تعمیر کرائی۔ ۱۰ رمضان شب یکشنبہ ۱۲۸۱ھ میں انتقال کیا۔ حسب تجویز خاندوراں روبرو مسجد یکجہ میں جانب شرق دفن ہوئے پچھی نارائن شفیق نے حسب میل تاریخ رحلت کہی۔ ۵

سید اہل کشف شاہ علی گشت رونق و زلے نرم بہشت سال فزوش شفیق کرد رتم قطب عالم نمود نرم بہشت (گل رعنا منہ) لہ شاہ بابا مسافر کے مرید خاص اور اورنگ آباد کے مشائخین کبار سے تھے۔ شاہ بابا مسافر کی رحلت کے بعد سجادہ نشین ہوئے۔ آپ نے اکثر عالی شان عارتیں مثل ہر، عرض، پل، تکیہ اورنگ آباد میں تعمیر کرائیں۔ ۳۰ جمادی الثانی ۱۲۸۱ھ روز چہار شنبہ بوقت اشراق انتقال کیا۔ حسب وصیت گند شاہ بابا مسافر میں دفن ہوئے۔ علامہ آزاد بلگرامی نے تاریخ فرمائی۔ ”مسافر شہید گاند شاہ محمود“ حاکم بیگ خاں حاکم نے ”خلایا بامزمحمد“ سے تاریخ رحلت نکالی۔ گل رعنا منہ خلف

لہ اورنگ آباد کے مشائخین عظام سے تھے۔ آپ کا سلسلہ نسب شیخ عبدالقادر جیلانی تک پہنچتا ہے موصوف کے جد بزرگوار سید محمود اسحاق بغداد سے وارد ہند ہوئے اور ہند سے دشت آئے۔ خیبر میں مقیم ہوئے شاہ شہاب موصوف کی مقام خیبر لائے میں ولادت ہوئی اور یہیں نشو و نما پاکر سن رشت کو پہنچے۔ بعد انتقال اپنے والد (سید شہاب الدین بغرض سیاحت نکلے احمد آباد گجرات پہنچے۔ شاہ علی رضا بن خواجہ فرخ شاہ سے فیوضات حاصل کیں۔ وہاں وارد اورنگ آباد ہوئے اور میں قیام اختیار کیا۔ مسجد و خانقاہ بمیر کرائی۔ پچھی نارائن شفیق سے (باقی صفحہ ۵۶)

خواجہ دکنو بنات فروش وکیل عروس ہو کر مع گواہ محفل میں رونق افروز ہوئے۔
خانِ دورانِ نواب ذوالقدر نے خواجہ کو مخاطب کر کے فرمایا۔

”ہمیں آج معلوم ہوا کہ آپ بنات فروش ہیں“

اہلِ بزم اس لطیفہ سے نہایت محظوظ ہوئے چونکہ بنات بمعنی پارچہ ریشم اور ”بنت“ کی جمع بھی ہے۔

لطیفہ دیگر۔ مولوی شاہ علی صاحب خانِ دورانِ نواب ذوالقدر کی خدمت

میں حاضر ہیں مخصوص احباب کا مجمع ہے۔ شاہ علی صاحب نے نواب صاحب سے کہا کہ ہم غیروں کے لیے صرف ”دنیا“ کی دعا کرتے ہیں اور آپ کے لیے ”دین و دنیا“ دونوں کی دینی دعا کا محلِ مسجد ہے اور دنیوی دعا کا مقام بیت الخلاء کہ مقامِ قضائے حاجت ہے۔ نواب صاحب نے فرمایا کہ آپ مسجد میں کتنی مرتبہ تشریف لے جاتے ہیں؟

شاہ صاحب نے کہا ”پانچ وقت!“

نواب صاحب۔ اور بیت الخلاء میں کتنی مرتبہ۔

بقیہ حاشیہ گذشتہ صفحہ
خاص بظبط تھا چنانچہ مصروف نے لکھا ہے شاہ صاحب کی شانِ جبرتی و جاہت ظاہری و اقبالِ لسانی میں اثر نہ تھا نہ کچھ تھا نہ

جلسِ طریخی المیر ہو یا غریب شاہ صاحب مصروف جاتے یہ مجلس ہوتے تھے۔ شاہ صاحب کو ذوقِ شاعری بھی تھا۔

ساکلِ تخلص کرتے تھے۔ یہ دو شعر آپ ہی کے طبعِ آزاد ہیں۔
نشا پر دازد ماغم شیکِ سیراب دے با جان کشتی ماچا درماہتا بے

صرف راہِ دوستیہا شد دل پر درماہ میچکد غنِ محبت گرفتاری گروا دے ۲۲ جمادی اول ۱۱۶۱ھ قلعہ خیر کو شتال کہا۔ گلِ عینا
منظر

شاہ صاحب - ایک یا دو مرتبہ !

نواب صاحب نے فرمایا کہ

میں جناب الہی میں دعا کرتا ہوں کہ حضرت کو اس سال ہوں کہ بار بار بیت الخلاء جائیں اور دنیا کی دعا بھی بہت کریں۔ شاہ صاحب پر قہقہہ پڑا اور حاضرین خوشوقت ہوئے۔

تاریخ گونی | خانِ دُورِ نواب ذوالقدر کو تاریخ گونی میں بھی کمال حاصل تھا
عبدالنواب دولت آبادی نے بزبانی علامہ آزاد بلگرامی ایک واقعہ اپنے تذکرہ
بنظیر میں نقل کیا ہے۔ جس سے تاریخ گونی کے علاوہ خانِ دُورِ نواب ذوالقدر کے
صفائے ذہن اور ذکاوت طبع پر بھی خاص روشنی پڑتی ہے۔ اقتباسی ترجمہ
ملاحظہ ہو۔

آزاد بلگرامی کا بیان ہے کہ ان کے زمانہ قیام سندھ میں ایک شخص نے ایک
شادی کی تاریخ ”مبارک باشد و باشد مبارک“ کہی۔ موصوف جب سندھ سے ہندوستان
آئے اور سندھ میں بغرض حج سورت پہنچے۔ محمد حسین بنجد سے ملاقات ہوئی
برسبیل تذکرہ معلوم ہوا کہ بنجد نے بھی ایک شادی کی۔ تقریب میں یہی مصرع
مادہ تاریخ میں کہا تھا۔ حج سے واپس ہونے کے بعد جب وارد دکن ہوئے اور
اورنگ آباد پہنچے۔ خانِ دُورِ نواب ذوالقدر کے یہاں ایک شب محلِ مشاعرہ
تھی۔ خانِ دُورِ نواب ذوالقدر نے ایک تولد کی تاریخ سنائی کہ اس کا مصرعہ تاریخی

بھی ”مبارک باشد و باشد مبارک“ تھا۔ فرمایا۔ یہ ایک عجیب اتفاق ہے کہ ایک ہی مصرع کا تین شاعروں میں توارد ہو گیا۔ باوجودیکہ ایک دوسرے سے نہایت دور دست (یعنی ایک سندھ میں دوسرا گجرات میں، تیسرا دکن میں) مگر مولود کا نام مبارک علی ہونے کی وجہ خانِ دوراں نواب ذوالقدر کی تاریخ میں زیادہ لطف پیدا ہو گیا ہے۔ ۱۲۶ھ میں وزارت خاں اورنگ آبادی دوبارہ خدمت دیوانی سے سرفراز ہوئے تو بعض احباب کی فرمائش پر حسب ذیل چاروں مصرع خانِ دوراں نواب ذوالقدر نے تاریخ فرمائے۔

شد بحکم تو بزم نورانی   بامصباح فضیل یزدانی
از برائے صلاح خلق اللہ   باز رونق گرفت دیوانی

شاعری و بزم افروزی | خانِ دوراں نواب ذوالقدر دہلی کی بزمِ آرائیوں، شعراء کی محفلوں کا لطف اٹھائے ہوئے تھے۔ خود کو بھی شاعری سے خاص ذوق تھا اردو و فارسی زبان میں نہایت خوب شعر فرماتے۔ بنا بریں ہمینہ میں دو یا تین مرتبہ باغ و گلشاں میں مجلس منعقد ہوتی۔ شعراء علماء اور خاص احباب مدعو ہوا کرتے علمی مذاکرہ اور شعر و سخن کا چرچا رہا کرتا تھا۔ چنانچہ ایک مرتبہ خاص احباب کی مجلس منعقد تھی۔ علامہ آزاد بلگرامی نے خواجہ حافظ شیرازی کی مشہور غزل

صبا بلطف بگو آں غنرال رخنارا
کہ سر بکودہ و بیاباں تو دادہ مارا

طرح کیا اور خود فرمایا

صبا پیغام رساں آں بہار رخنارا
کہ داد بوئے تو سرمایہ جنوں مارا
لجھمی نارائن شفیق نے بھی خانِ دُوراں کی خواہش سے مطلع کہا۔

فزود جسلوہ اوسیل گریہ مارا
طلوع ماہ کند ہمیش آب دریا را

زاں بعد خانِ دُوراں نواب ذوالقدر نے بھی فی البریہ مطلع
نصرمایا۔

صبا پیغام رساں آں جنوں تمنارا
بہار آمد و سر سبز کرد صحرا را

اب ہم مختلف تذکرہ نویسوں نے جو اشعار خانِ دُوراں نواب ذوالقدر کے
انتخاب فرمائے ہیں وہ ہدیہ ناظرین کرتے ہیں۔

نمونہ کلام فارسی

(❖)

کیکہ در صد و وصف آں دہن باشد چوں شخص ہیچ پال در پے سخن باشد
 شرک محض است گمان من تو من و تو نیست میان من تو
 معاشرۂ سولے بد و ستاں داریم برائے ما و شما این ہوا چہ میخواید
 نگاہش دیدہ صہبائے سریدند قدش دیدند طوبے آن سریدند
 بعالم ریخت آنکم رنگ طوفاں ز جیب قطرہ دریا آن سریدند
 میچکد رنگ بہار از خالہم وصف رخسار کہ انشامی کند
 حکم آصف این غزل را تازہ کرد کار ہمارا کار فرامی کند
 باغوش آید آں دلدار افواہے چنیں باشد خدا گر راست آرد دولت بجایے چنیں باشد
 چہ منتہاست بدل از صبا گر نگہش حیات تازہ می بخشد ہوا ہائے چنیں باشد
 مصفا ساختم بہر قد و مش حضرت دل را براہ شاہ والا جاہ در گاہے چنیں باشد
 سوائے حیدر کرار شاہ مرواں کیست کہ ذوالفقار باو داد حق نبی خستہ
 دلم را فرقت آن نامسلمان ساخت سیپا نمود از ہم جدا جزائے قرآن کے من دلم

کر دیم نشارِ ہجر طاقتِ رباعی اے صبرِ بجا چکار کردی
 باکے نبود ز تیغِ اعدا گر صاحبِ ذوالفقار کردی
 نوروز کہ روزِ سعادتِ عشرت افزا است رباعی مولائے جہاں تختِ خلافت آراست
 از مقدمِ گلِ نماند آثارِ خسراں سالے کہ نکوست از بہارش پیدا است
 کونینِ شدا بجا دبرائے ایشاں حاشا کہ کسے رسد بجائے ایشاں
 اسرارِ نبوت اند اولادِ علی در گاہِ قلی است خاکبائے ایشاں

نمونہ کلامِ اردو قصیدہ

پڑی ہے آکے گلے ناگہاں بلائے سفر سفر نہیں ہے سفر بل سقر سے ہے بدتر
 زبانِ خامہ ہے اس کے بیان میں عاجز ہے جس کا شمعِ کلفتِ حسابِ صد دفتر
 اسیرِ نیچے تعذیبِ صامت و ماطن غریقِ لجزِ تخریبِ ہیہ گاسبِ لشکر
 نہیں ہے تختہٗ بازائے براناج کی جنسِ زغلہ بلکہ کبھی نقد و جنس ہے کمتر
 گیہوں کی جنس ہے نایابِ مثلِ دمِ حبابِ مثالِ ہن نظر آتی نہیں ہے اب تور
 مگر ذخیرہ کیا ہوئے ماشِ خوروں نے ہے دالِ ان کی رکاکت پہ باکمالِ ہنر
 ہوا ہے قحط سے دیکھو دو باجرا عالم نہیں ہے ہمتِ اک جو کسی میں بل کمتر

فقیروں کے مسائل و محتاج نوکر و چاکر
 کہیں جوار جوار از جوع جوع بقتہ
 دھیان ہوش نہیں ہے کسی میں سب مضطر
 تلاش دال اڑاتے ہیں دوڑتے گھر گھر
 زبون خستہ و مجروح لنگ اور لاغر
 بجائے روغن بادام سیگا تیل کر
 چنے کا ساگ کھجور اور کرکھو کا جسر
 بشر کو جوع بقر اور بقر کو جوع شتر
 غنی فستیر بھی احتیاج میں مضطر
 ہے زیر بار دواب غریب شام و سحر
 صدائے بان سے سب کان ہو گئے ہیں کہ
 نہ فتح ہے نہ ہزیمت چو بازی ششدر
 بسان طوطی بے لطف طائر بے پر
 ہزار حیف سیحاصفت میں تابع خر
 کہ ناگہ خواب میں دیکھا قریب وقت سحر
 لطیف عنصر و خوش منظر و خستہ سیر
 ہے تیرے کام کا حامی امام جن و بشر

نظر بچا کے نکلتے نہ ہوویں قرب و جوار
 جوار رحمت حق میں ہوئے ہیں سب با
 غنی فستیر بھی مبتلا برنج و برنج
 نکل گیا ہے رئیسوں کا بھی ملتی ہیں اب
 خراب حال ہوا ہے دواب بجا سب
 ہوا ہے تلی و اسی کا تیل گھی کے عوض
 نہ دیکھی خواب میں ہرگز کسی نے ترکاری
 ہوا ہے قحط سے سب ذبیحات کو ہوکا
 غرض کہ سخت مصیبت میں ہیں وضع و ثنی
 تمام روز کمر بستہ سب غنی و دنی
 علاوہ گولہ توپ و تفنگ و زبورک
 ہوا ہے حیف عجب روزِ نحس قائم جنگ
 رئیس وقت ہے قائم نفیر و ہمہ وقت
 ہوئی ہے خلق پہ کیا شاق و محبت غیر
 اسی تردد و افکار میں لگی تھی نیند
 کھڑے آکھے سر لانے پہ پیر نورانی
 کہا، کمال عنایت سے کیا ہے فکر تجھ

شہ سریر کرامت، امیر کل امیر   ولی حضرت مولے وصی پیغمبر
 امام جن و ملک تاجدار ملک و ملک   کہا ہے لمحک لہجی جسے شہ سرور
 فزوں جو حد بشر ہے ہے نقبت اسکی   ہوا ہے مشرقِ خاطر سے مطلع دیگر
 جناب اقدس حیدر ہے وصف سے برتر

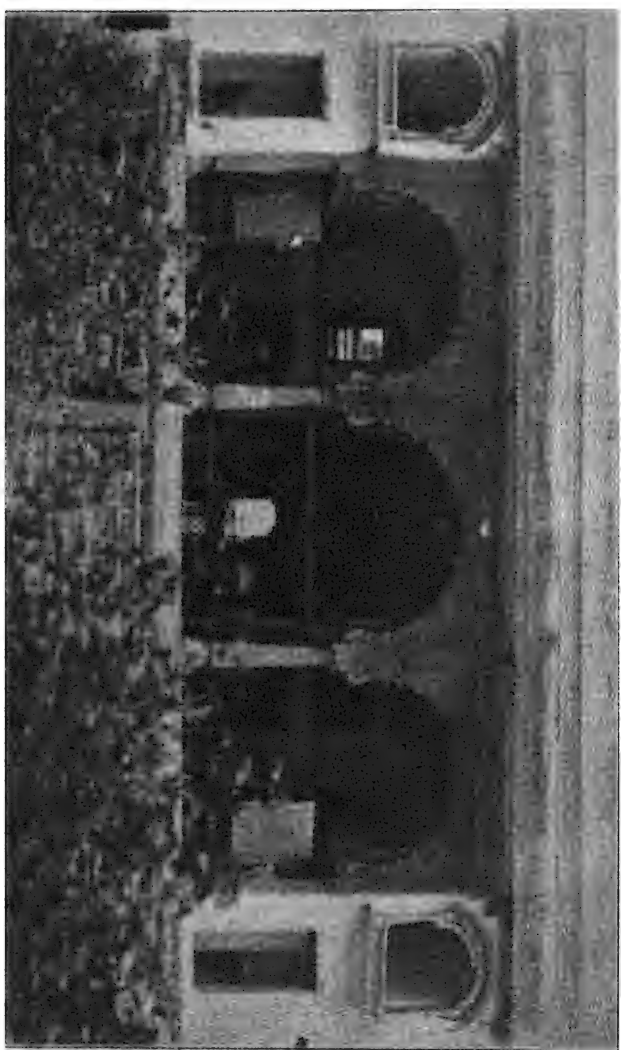
بیان وصف سے عاجز لب و ہاں بشر

نہیں سنا ہے مخالف مگر حدیث صحیح   نبی مدینہ علم و علی ہے اس کا در
 کہو کسی نے قدم دوش پر نبی کے رکھا   کہو کسی کا بھی مولد ہوا خدا کا گھر
 شریک کون ہے روزِ مبالغہ میں دیکھ   کہا ہے انفسکم حق میں کس کے خیر بشر
 کہا ہے کس کو نبی وقت جنگ کے کرار   کیا ہے کس نے کہو فتح قلعہ خیر
 ہے کس کے حق میں نزول حدیث قدسی کا   ہے آفتاب سے نادر علی منور تر
 رفیق کون تھا معراج میں نہ رکھ پروا   سنا ہے قصہ شیر و برج و انگشتر
 سوائے اس کے کہو کون شاہِ مرداں ہے   خدا نے سیف دی اور دی رسول نے دستر
 خدا رسول کی سو گند کھا کے کہتا ہوں   بجز خدا و رسول اس سے کون ہے برتر
 ہوا ہے پھر کے میری مشرقِ طبعیت سے   طلوع مطلع شفاف روش و انور

ہزار شکر بامداد ساقی کوثر

جمال شاہد مقصود پر پڑی ہے نظر

ہوئی ہے طرح اقامت پیکلِ خاطر خواہ   ہوئی ہے دفع یکا یک بھی بلائے سفر

دانشگاه اکبریه، صومالیه، قیرو، ۱۹۶۰

دروازہ جلو خانہ، قدیم واقعہ اورنگ آباد

کرد ایں نہر را رواں در باغ   تازه شد آب زنگ بستانی
 کند حوض وسیع در بستان   کہ تو اں گفت کوثر ثانی
 ایں عمل امتیاز خاصے یافت   از قبول جناب سبحانی
 سال تاریخ او طلب کردم   گفت دل نہر خان دورانی
 ۶۹۱ھ میں ایک نہایت کشادہ حوض جو باغ و گلشائیں بنوایا تھا اس کی
 تاریخ خانِ دوراں نواب ذوالقدر نے خود نظم فرمائی ہے۔

در جہاں ہر خند گشتم کو بکو   اینچنین حوضے ندیم ہیچ سو
 فیض عاشق بہت جاری صلح و شام   می برد ہر شنبہ لب مشک و سُبُو
 ساختم سالِ بنا آندہ   می دہد ساقی کوثر آبرو
 اولاد و ازواج | نواب حنیف الدین خاں کی صاحبزادی سعید النساء بیگم
 خانِ دوراں نواب ذوالقدر کے جلالہ عقد میں آئیں (جنھوں نے خانِ دوراں
 نواب ذوالقدر کی حیات ہی میں انتقال کیا) معظمہ کے بطن سے صرف ایک
 صاحبزادی بہت بیگم (جو نواب اشجع الدولہ کے جلالہ عقد میں آئیں) تھیں
 اور دو صاحبزادے امام قلیخان و وحی قلیخان (یہ خانِ دوراں کے دوسرے

۱۰۰۰ھ امام قلیخان الحاکم بہ توہن الدولہ سالار جنگ خان عالم۔ جاگیر دار بہار و اورنگ آباد میں منصب چہار ہزار
 ذات و پاک جہاں دار مع علم و تقارہ سے سرفراز تھے ۱۲۳۵ھ میں انتقال کیا مقبوضہ خاندانی میں دفن ہوئے۔ ملا علی قزوینی نے
 (بقیہ صفحہ آئندہ)

محل سے تھے جو توجہ و امداد اشجع الدولہ حیدر یار خاں شیر جنگ (جد امجد نواب
نحار الملک سر سالار جنگ اول) جاگیر و منصب و خطابات سے سرفراز ہوئے۔
لہذا بسلسلہ و منذکرہ بالا خاندان نواب ذوالقدر نواب نحار الملک
سر سالار جنگ اول کے جد مادری ہوتے ہیں۔ (توضیح کے لیے شجرہائے
نسب ملاحظہ ہوں۔

حکیم سید مظفر حسین
چھتہ بازار۔ حیدر آباد دکن

(بقیہ حاتیہ صفحہ گذشتہ) مزار پر تاریخ رحلت کا کتاب نصب ہے۔

نعت مؤمن الدولہ امیر والا ہم خطاب پدر خود بزبان عالم
کہو رحلت زجاں اتغنی فی موتہ جائے فردوس بود بودن خان عالم
موصوف کی صرف ایک صاحبزادی سماءہ کالی بیگم جو نواب میر علیاں سے منسوب تھیں ۱۲۴۱ھ میں انتقال فرمایا
مقبورہ خانہ فی میں مدفون ہیں۔ حسب ذیل تاریخ رحلت کا مزار پر کندہ ہے۔

بیگم کالی لقب عالی گہر قدسی جناب رفت ازین دار فنا در قریب العالیس
مصرعہ تائیش از عرش بریں چنیں مرقدر پر نور بیگم جلوہ روئے زمین

موصوف کی یادگار سے عاشورخانہ اورنگ آباد میں اب تک موجود ہے۔ ملاحظہ ہو مکمل عاشورخانہ خان عالم
وخصی قلیخان التماسیہ درگاہ قیقان زمان شہسوار الملک جلالت جنگ۔ منصب سہناریات و علم و تقارہ سرفراز تھے
نواب الملک صغیرہ انی نے جلوس کچھ بیسویں سال خدمت داروگی منازل نزول بیت المال (خزانہ) بلکہ عجمتہ دنیا
سے بعد عزل جمیت طلب خاں سرفراز کیا۔ ملاحظہ ہو نقل سند مظفر

شجرہ نسب اندوڑا نواب درگاہ قلیخان

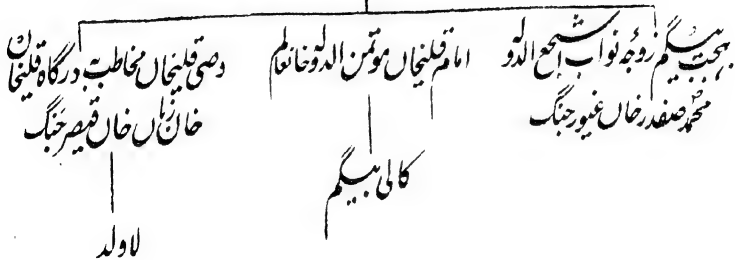
خاندان قلیخان

درگاہ قلیخان

نوروز قلیخان

خاندان قلیخان

درگاہ قلیخان سالار جنگ صاحب مقعہ دہلی

شجر نسب نواب محبت الملک سالا راجہ جنگ

شیخ شمس الدین محمد حید
حیدر با رخان متیر الدولہ نیر الملک شیخ جنگ
المتولہ سال ۱۲۸۵ھ | المتوفی ۱۳۰۸ھ

حیدر با رخان متیر با رخان جنگ
تقی با رخان و الفقا جنگ

شیخ الملک شیخ الدولہ خان خانان
دانا و دیکھا و قلیخان متیر الدولہ خان و ران سال ۱۲۸۵ھ
المتولہ سال ۱۲۸۵ھ | المتوفی ۱۳۰۸ھ

محمد تقی خان اکرام الدولہ
حیدر با رخان شیخ الملک
علی زماں خان
صید شویب فی الدولہ
رضا با رخان
اکرام الملک قوی جنگ
شیرکات الدولہ نیر جنگ
حیدر با رخان جنگ
سیف الملک سید جنگ
امین الملک بن الدولہ حاکم جنگ المتوفی
المتولہ سال ۱۲۸۵ھ | المتوفی ۱۳۰۸ھ

صف رعلیخان با رخان اکرام الملک
محمد علیخان با رخان جنگ
عالم علیخان جنگ
حسن با رخان الدولہ
دو الفقا جنگ
جہان با رخان
ایران دولہ

ہرام علیخان عیوب جنگ
شیخ الدولہ
شیخ الدولہ
سید علیخان الدولہ
سید علیخان الدولہ
سید علیخان الدولہ
سید علیخان الدولہ

میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ

میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ

میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ
میرزا علیخان جنگ

عالم علیخان با رخان
میرزا علیخان با رخان
میرزا علیخان با رخان
میرزا علیخان با رخان
میرزا علیخان با رخان
میرزا علیخان با رخان

دیوان حیدر با رخان

جود و نون خانوادون کے چشم و چراغ اور وارث صحیح ہیں

فواب خان عالم فزند ذواب درگاه قلی خان سائر جنگ

عاشور خانہ خاندان عالم خان

نقول اسناد

العمل
کے تحت پروانہ یا پروانگی کے نقول بھی منسلک ہیں چونکہ سند و پروانگی متحد
قریب المعنی اور اعتبار میں بھی مساوی ہیں۔ صرف فرق اس قدر کیا جائیگا
کہ سند ذات خاص سے مختص ہوتی ہے اور پروانگی میں نقل سند کے نسخا
عمال کے نام اس کی حسدائی کے احکام بادشاہ یا وزیر یا ہر دو کی بجائے
صادر ہوتے ہیں۔

فہرست مضامین میں نقل سند نظام آباد یعنی پروانگی قائم مقام سند
حسب معنی مذکورہ بالا ہی تصور کی جائے۔

نقل سند دھواویرہ (جوسٹ میں عطا ہوئی ہے) کے بعد تعلقہ دھواویرہ
ہی کے متعلق ایک اور پروانگی دو مہری (یہ ہیں بعد طباعت کتاب
دستیاب ہوئی ہے) جو سبج میں عطا ہوئی۔ جس کی بنا پر کہا جائیگا
کہ سند مذکور میں حسب پروانگی مذکورہ خاندوراں نواب و القدر کی جایگزین
میں مزید اضافہ کیا گیا۔ مظفر

پرانگی مہاراج کن الدولہ مروجہ موضع نظام آباد کہ بہ رشتہ نواب القدر بطریق انعام المتعاضد

نقل یہوانگی مہاراج کن الدولہ بہادر مروجہ موضع ہمدھم رمضان المبارک ۱۱۸۸ ہجری آنحضرت
امر عالی صادر شد کہ موضع نظام آباد وغیرہ دیہات پرگنہ حویلی تپال وارڈی سرکار مذکور
صوبہ برار بالاگھاٹ مجموعہ کمال چار ہزار و ہشتصد و شصت و چار روپیہ و ہشت و نیم آنہ از
قدیم بطریق انعام المتعاضد متعلقان خان بہادر مروجہ بلاقیہ قیمت مقرر است درینو لا
بنام خیر النسا بیک صبیہ مروجہ مذکور معہ فرزندان بہتہ خیر گیری متعلقان بلاقیہ قیمت مقررہ شدہ دیوان
دکن دکن ہواقی ضابطہ نوشتہ از نظر مہاراجد۔

لکھنؤ ۱۸۸۸

۱۔ المتعاضد۔ وہ سنجو رنگ سرخ ہر شاہی سے مزین ہو۔ اسناد المتعاضد میں منشا بدینسل و بطا بعد لیلین کی صراحت ہو
اس میں کسی قسم کا گورنٹ کو حق تعریف نہیں اگر یہ قید نہ ہو تو گورنٹ تغیر و تبدل کو جائز سمجھتی ہے۔

دولت علیہ آصفیہ کی ذرہ نوازی نے سند ثانی الذکر کی وقت بھی قانوناً وہی برقرار رکھی ہے جو سلاطین ماضیہ نے

سند اول الذکر کی تھی ۱۲ م

۲۔ سید محمد یار خان الحافظ میر موسیٰ خان مستام بنگ رکن الدولہ ابن میر موسیٰ خان بہادر نادات موسیٰ علی صاحب
مشہدی آپ کے اجداد کلید بردار روضہ حضرت امام موسیٰ رضا علیہ الصلوٰۃ والسلام تھے۔ میر موسیٰ خان کے والد سید
محمد خان کھی امر میں بہائی سے اختلاف اور اہلک و عذمت سے دست بردار ہوئے۔ پھر بہارہ بخارا دار و درہلی ہوئے۔ حجاز کا گریز

کیفیت اینست

کہ خدمت کو تالی بلدہ محبتہ بنیاد و فوجداری بلدہ مذکور از غیر سید نجم الدین خاں بہ شرط یکھد سوار بہ تخطا نواب مغفرتاً
بہ میر عبد اللہ خان مقرر شدہ مالی اظلال از تغیر خانہ طور بہ میر مہدی سقر گشتہ سوال خدمت بنام مومی الیہ بد تخطا نواب مغفرتاً
۲۴ ربیع الثانی ۱۲۰۱ از تغیر منار الیہ - امان اللہ بیگ کہ خطاب خفاقت خاں فرستہ از یافتمہ مقرر گشتہ من بعد
۱۱ جادی ۱۲۰۱ اللہ سوال خدمات مطور مشروط یکھد سوار بنام خان مذکور بہ تخطا نواب خطاب مع علی القاب خورشید اشتہار
نظام الدولہ ہماز نامہ جنگ رسیدہ سند خدمت تحریر ۲۲ شوال ۱۲۰۱ بحال سائنہ در بنولاد باب وادن خدمات مذکور
بنام درگاہہ تفتان پردا گئی میر شاہ نواز خاں شرح صدر رسیدہ -

خفاقت خاں
مجاہدی ذات
چہ نامہ سوار

منصبت فی خان
سید ہندو
شہزادہ علی
کہ خدمت کو تالی و فوجداری بلدہ محبتہ بنیاد و فوجداری بلدہ مذکور از غیر سید نجم الدین خاں بہ شرط یکھد سوار بہ تخطا نواب مغفرتاً
۲۴ ربیع الثانی ۱۲۰۱ از تغیر منار الیہ - امان اللہ بیگ کہ خطاب خفاقت خاں فرستہ از یافتمہ مقرر گشتہ من بعد
۱۱ جادی ۱۲۰۱ اللہ سوال خدمات مطور مشروط یکھد سوار بنام خان مذکور بہ تخطا نواب خطاب مع علی القاب خورشید اشتہار
نظام الدولہ ہماز نامہ جنگ رسیدہ سند خدمت تحریر ۲۲ شوال ۱۲۰۱ بحال سائنہ در بنولاد باب وادن خدمات مذکور
بنام درگاہہ تفتان پردا گئی میر شاہ نواز خاں شرح صدر رسیدہ -

بنام مومی الیہ بد تخطا نواب مغفرتاً
۲۴ ربیع الثانی ۱۲۰۱ از تغیر منار الیہ - امان اللہ بیگ کہ خطاب خفاقت خاں فرستہ از یافتمہ مقرر گشتہ من بعد
۱۱ جادی ۱۲۰۱ اللہ سوال خدمات مطور مشروط یکھد سوار بنام خان مذکور بہ تخطا نواب خطاب مع علی القاب خورشید اشتہار
نظام الدولہ ہماز نامہ جنگ رسیدہ سند خدمت تحریر ۲۲ شوال ۱۲۰۱ بحال سائنہ در بنولاد باب وادن خدمات مذکور
بنام درگاہہ تفتان پردا گئی میر شاہ نواز خاں شرح صدر رسیدہ -

قصیدہ نوٹ صفحہ ۲) نواب ہدایت محمد الدین خاں کے ہمراہ ادھونی کے کاروبار میں شریک و مشیر کا رتبرہ ہوں دکن الدولہ و
شرف الدولہ ہر دو پہنائی ابتداً سن سے شاہزادگان کے ہمہ رس ہونے کے شرف سے ممتاز تھے حضرت مغفرت تاجہ بیگم
اول کی رحلت اور نواب محمد شہید و نواب ہدایت محمد الدین خاں کے بعد بعد نواب سلاطین جنگ جب سوبہ المچھہ پر ہمار

شرح فقرہ سوال دستخطی کہ ۲۲ جمادی الثانی ۱۲۸۵ ہجری قمریہ
سوال دفتر متضمن بدین کہ در باب اجرائی اباب خدا

دستخطی کو اب فرمایا نظام الدولہ فخر جنگ شہید و پروانجات و انمودہ تنخواہ جاگیر سابق عمل عضد الدولہ حرم
کہ مردم درخواست مینمایند ہر چہ دستخط مزین شود عمل آمد دوم ربیع الثانی ۱۲۸۵ دستخط و اب صاحب علی القاف زائیدہا
سید محمد خاں بہادر صلابت جنگ شدہ اسناد قلعہ داراں بعد رسیدن فردیہ راہر گھنٹہ دس و پروانجات تنخواہ
جاگیر دولہ نمود دلہ بوجہ عداوت بعد رسیدن فردیہ صاحب مالہ بطریق دستخط سابق بند جاری نمایند بروفق
آن بند در گاہ قلی خاں جاری نمودہ شد کہ

والا فستحیدر
در باب آوردن تہجد و نمازی چکلا بہرہ
و رجحان بیکاد و دواہ مرقوم ۱۵
نورسم جب الکریم

لاظہر

تبارخ و ہم شان المناسبت
داخل سیاہی نور شدہ

بعیدہ نوٹ صفحہ (۳) کلیتہً حضرت غفران مآب کے متعلق ہوا تو موصوف جملہ فوج نظامی کی سردار پر مبنیہ و امورات مملکت
میں میسر و شریک رہے یہاں تک کہ شہداء شہور جنگ واکش جھون میں وٹھل سندر پرتاب کے مارے جانے کے بعد
منصب فقہ تہذیبی شش ہزار سوار و عطا مآہی مراتبہ خطاب رکن الدولہ احتشام جنگ سے سر ملیدہ اور خدمت جلیلہ و الہامی

منقل پر گنہگار

نہ
صوبہ
لیاری
کاتیا

بدیگھان دسینا پٹیان مقدمان و رعایا و مزارعان پر گنہگار و دعاویہ

مبلغ شش لک مقتاد و سہ ہزار درم از پر گنہ مذکور از محال سرکار

حسب الفصن بطریق عہدہ بجایگر و رگاہ قلی حناں بہادر کو توان

نخبہ بنیاد و فوج دار فواج بلدہ مزبور تسخوہ شد - باید کہ

محال مطورہ را بتصرف گماشتہ خان شارالہ و اگر ارند - و

بعد از این کہ سند تسخوہ ای موافق ضابطہ برسد -

بقیہ نوٹ صفحہ ۴، پر سر فراز ہوئے۔ موصوف نے اپنی مدت مارا لمہای (۱۲ سال) میں اپنے اعلیٰ مدبر و شجاعت سے ہمیشہ دشمنان دولت کو مقہور و پامال رکھا۔ اللہ میں درباری سازش کی وجہ سے فیضونامی کا ٹڈی کے کاٹھوں جام شہادت نوش کیا ۱۲ مظفر ماہ نامہ تلمی دول - بمعنی بیٹ ۱۳

مهر این زمین بر گشته دعای و سرکوبت باری صوبه را ز حال سرکوبی گیر و گاه قلینان بباد کووال بلده نجسته بنیاد فوج
نواح بلده مذکور بطریق عهد و تنخواه گردیده باید که محال مذکور را بعهده خانشا اریله و اگر اند
و بعد رسیدن شد موافق ضابطه عمل آرند.

صحت

نیز از آتی ه ماه
و در اسب علم و نظاره
بر آوردی کل
اسماء

نیز از آتی ه ماه
و در اسب علم و نظاره
بر آوردی کل
اسماء

نفت آم

نیز از آتی ه ماه
و در اسب علم و نظاره
بر آوردی کل
اسماء

نیز از آتی ه ماه
و در اسب علم و نظاره
بر آوردی کل
اسماء

نیز از آتی ه ماه
و در اسب علم و نظاره
بر آوردی کل
اسماء

نیز از آتی ه ماه
و در اسب علم و نظاره
بر آوردی کل
اسماء

نیز از آتی ه ماه
و در اسب علم و نظاره
بر آوردی کل
اسماء

نیز از آتی ه ماه
و در اسب علم و نظاره
بر آوردی کل
اسماء

نیز از آتی ه ماه
و در اسب علم و نظاره
بر آوردی کل
اسماء

لایحه

اراضی و
خلافین در

پایندی ذات
لایحه سوار و کپی علم

پادوری

طلب

معمول

خواران

ملک علی

طلبین با غنای بندگان

معمول

بایر

معمول

معمول

بایر

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

معمول

تاریخ غریب
داخل سید احمد دوده

مجلس

روز یکشنبه در کربت بازار می پیکار و شرح الفیاء

منها سوار کلا کوز و صوبه بار
در بلا شط
مجلس

مجلس

دادیده کلا در صوبه الفیاء
مجلس

از برگزیده دادیده سرکار تبار بازی می پیکار
مجلس

آصف الدود از میدان و در فخر جلیب پیکار را که
مجلس

از فخر جلیب
مجلس

مجلس

مجلس

مجلس

نقل پروانه دوهری بابتہ اضاجاگیر تعلقہ دھاویر

نقل
پروانه دوهری بمهر صلاجاتب و مہر محمد حسین خان بہادر مفتوحہ دست و امین

بدیہیکھان و دیسپانڈیان و مقدمان و رعایا و مزارعان پرگنہ متالواری سرکار مذکور صوبہ برابردانند
مبلغ دولس و سہ ہزار و نہ صد دام از پرگنہ مذکور از محال سرکار حسب الضمن بطریق عہدہ بجا گیر
در گاہ قلیخان کوتوال بلکہ حجتہ بنیاد و فوجدار نواح بلکہ مسطور تنخواہ شد باید کہ محال مفتوحہ را بتصرف
گماشتہ خاں مشارالہ و اگر آراء و بعد ازین کہ سند تنخواہی موافق ضابطہ برسد بدان موجب عمل آرند
المرقوم صد شہر مذکور السہ شیعہ دستخط آنحضرت
مصح

شیخ دستخط آنحضرت
ضمنہ بقیہ

مفتوحہ ضمن از پرگنہ متالواری سرکار مذکور صوبہ برابردان محال سرکار بجا گیر در گاہ قلیخان کوتوال بلکہ حجتہ
و فوجدار نواح بلکہ مذکور در طلب بلا شرط بطریق عہدہ تنخواہ گردیدہ باید کہ محال مذکور را بمہر خان
مومی الیہ و اگر آراء و بعد رسیدن سند تنخواہ موافق ضابطہ عمل آرند۔

سم لہ ۰۸

وام

شرح فوارق و ارباب پنج ۱۲۰ - حسب علم اند
 از گزین تنال و ای سکا نکو وضو اربابا گیر سکا
 شرح و تخطی نواب مستطاب علی العالی شریف ایشیدار
 از صلاحت جنگل آند
 به خواه نایب الشوق

میرزا محمد خاں شہاد صلابت جگت خانہ
در گاہ قاجاں تنواہ غایب الشیخ
الطیلس

۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸
 ۴۸۹
 ۴۹۰
 ۴۹۱

مجلس نظام الاداره
مجلس نظام الاداره

حضرت امام علی علیہ السلام
 السلام علیک
 شرح سوال از دفتر تاریخ ۲۲ شیخان سلمه آمند
 در کیفیت جاگیر سرکار از چغتیا ایالتی سرکار مذکور صوبه بارازان گذشت
 در تخطی نواب طالب معنی القاب خوشی و شیرازی و بی بی محمد خاں پیرادر
 صلاحیت جنگ شده درگاهان خاں نخواه نامید
 وکیل خان مذکور کووال آلوده و فوجدار فواح
 حضرت پیرا و بی بی سلمه اتها من دارد

نیز با نصدی ذات ه ماهه
سأ

طلب

مسل

بشت صدی ذات

ماصل
الکماله
بل شرا

بشت صدی ذات

مسل

طلب

افا ف بد خط نظر

طلب

مسل

مسل بد خط
ناب

طلب

مسل

مخالص
این گزین قیاداری می کند که در صورتی که بر کمال شجاعت و
بدرگاه پنجان تنخواه نمایند - ۲۰ درجب شجاعت و در شجاعت
مسل القاب خورشید اشتبار میرسد محمد قان بعد در صلابت غایت
مسل بدرگاه قشلی قان تنخواه نمایند افعی

مسل

نظا الدوری
مسل

ساو کھڑے
میں

چلے جاؤں

امام
مکمل

راہِ سخن

اصل اضافہ فصل اضافہ

اصل	اضافه	اصل	اضافه
صا	الصاء	مع	مع

صومہ نوسہ صامہ ہماہ

اندر داری
دیر کاغذ

نوائیس دیکھو

اصل	اضافه	اصل	اضافه
رشد	لک	ع	صدمه

پلس کیر خورد
انت کیر

کبے حاصل   مال کبرہ
یعنی   یہ حاصل

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

معنى صل اضافة صل امانة

اصل اصناف اعمال اوصاف

عـ الـ
سـ

[illegible]

تفہ
لحمہ

۱۰۰

اصل اضافہ
اصول اضافہ

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

ام کبره بشرکت
عمره

نوع اللمع
اصل
اضافة

اصل
اضافه
برمه

سمیٰ له المکرم
تحریر فی الثانی عشر

اصفیٰ نظام الملک نظام الدولہ میر علی خان بہار فتح جنگ سپہ سالار

تعلیمی شہ

نقل شدہ دستخط و تشریح الدولہ محمد صفی خان بہار فتح جنگ دکن از فراتین خیر محمد رضا الباکر علی
دسک باسم رفت و عوامی پناہ در گاہتہ علی خان بہادر آنا کہ خدمت دار و علی ماسزل نزول
و بیت المال بلکہ خجستہ ذریعہ جمعیت طلب مال بموجب فرد و تخطی کہ شرح آن محرف تعلیم آمدہ بعہدہ
آن عوامی پناہ مقرر گشت باید کہ آن بتقید تمام و بتقدیم آن پرداختہ دقیقہ از و قائلت حسزم
و ہوشیاری ہمال و غیر مرعی بگذارد و

لے منازل نزول۔ بمعنی کروڑ گیری یا پنگی (م)
لے بیت المال۔ اس کا وجود مسلمانوں میں بعہد خلافت ارشدہ پایا جاتا ہے۔ زان بعد اس کا بنیاد
ہمازم حکومت سے ہو گیا۔ ہر قسم کی رقی آمد و خرچ اسی محکمہ سے متعلق تھی مختلف زمانوں میں اس کے نام
بھی مختلف مثل دفتر استیفا و دفتر سیاق، دفتر وجہ آمدنی رکھے گئے، ہندوستان میں شاہان مغلیہ نے
اس محکمہ کو دفتر سیاق استیفا سے موسوم کیا۔ اس دفتر میں جملہ آمد و خرچ کا اندراج (خواہ از قسم نقدی
خواہ از انہی و انعام یا ذلیفہ وغیرہ ہو) رہنا ضروری تھا۔ اسناد کی تقسیم اور تصدیق اسی دفتر سے کی جاتی تھی
دکن میں حضرت مغیرت تاب طاہر شاہ کے عہد میں یہ محکمہ اپنے قدیم شرعی نام بیت المال سے موسوم رہا۔
جس کے صدر خانہ و دران تھے (جیسا کہ اشارہ سے ظاہر ہے۔
موجودہ زمانہ میں ان امور کا تعلق محکمہ فینانس سے (جس کی کرسی صدارت پر عالیجناب نواب سرحد

و تفتی نواب در گاہ تیغ‌خاں بہادر سالار جنگ مؤمن الدولہ برفاقت
نواب نظام الملک آصف جاہ بجاں آباد (در سال یکہزار و یکصد و پنجاہ یک
ہجری) رفتہ بودند خصوصیات آنجا انچہ بنظر در آمدہ بود بقید قلم آوردہ اند چوں
خالے از کیفیت نیست لہذا مسطور میگردد

و کز قدم شریف آب و رنگ گلشن، بیا من برکات قدم شفاعت
تو ام جناب حضرت نبویست صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گرد آستانش توتیائے
ارباب بصیرت است و غبار راہش ضمیر مایہ اہل فطرت، جہت عاصیاں
از کثرت سجود آئینہ و ارامتیا ز دیدہ حاجتمندان بدریوزہ گری خاک جنابش
سرہ طراز بارگاہ کیوان پایگاہش واجب التعظیم و علی الدوام کافہ انام سرگرم
مجاود تسلیم

بر زمینے کہ نشان کف پائے تو بود   سالہا سجدہ صاحب نظران خواہد بود

روز پنجشنبه از هجوم زائران صحن این درگاه قسمی مملو میشود که عبور این کس تا مقصد مطاف بهزاراں صعوبت دست می دهد و در ماه ربیع الاول روز و شب همیں جمع است - فقراء و زوار از بلاد و اقصاء دور دست بغزیت زیارت می آیند - چمن چمن گل مراد بدامن آرزو میکنند مرض از شربت آبی که از شست و شوی دار الشفاے قدم مبارک نصیب تشنه لبان تمنا میگردد برائے عافیت میگیرند و تینا بجمتہ دور دستاں می برند سعادۃ نشان با حراز مشوبات اخروی در حوالی این درگاه مکانهائے مبلغ خطیر خریدہ طرح مسکن آخرت میکنند چنانچہ اطراف آل چندین مقبرہ است و قبور غریبا از دائرہ حساب بیرون در ایام عرس شریف در دیوار این مکان از کثرت طائفان نوعی لبریز میشود که جا برای نشستن بهم نمی رسد مگر از صبح بوقت نمابند - مطعومات و تنقلات که اغنیا بر سبیل نذر دین ایام ارسال می دارند - صرف فقراء و مساکین می شود و ذخیرہ چندین روزہ می گردد - سبحان اللہ عجیب مکان فیض نشان است که انوار کرامت و اعجاز از در دیوار می بارد - حوض که در پیشگاه دروازه رخصت واقع شده - ماء المعین کرامت است - وعین الحیات حشرہ رافت - منتعشاں بکام دل ازیں زلال سیراب می شوند بادشاہی که در زمان سابق وفات یافته - بموجب وصیت او قدم معجز شیم را در سینه اش نصب کرده بزار و تبرک بر قدم گاہ امام مفترض الطاعۃ یعسوب السلیم المیر المومنین

علی علیہ السلام، از قلعه بادشاهی بفاصله سه کروه واقع شده - زائران با حراز
 سعادت اخروی روز شنبه جوق جوق عازم زیارت میشوند - و گل مجرا و تسلیم را
 زیب گوشه دستار اعتقاد می سازند - خاک جنابش ذریعہ شفائے درد منداست
 و زلال چشمه سار حمتش آبروئے حاجتمندان - اکثرے تحصیل متمنائے مافی الضمیر
 نذر با می بندند - و بکام دل میرسند - دوازدهم محرم که روز زیارت حضرت
 خاتم آل عباس است - ارباب تغزیه بادل محض و چشم گریاں برسم غزا پرسی
 در آن مکان خلد آستان مجتمع می شوند - و شرائط زیارت به تقدیم میرسانند
 هیچ تنفسی نیست که درین روز بهره ازیں سعادت بر ندارد - از کثرت سواری
 وضع و تشریف طرق و شوارع بسان چشم مور تنگ می شود - اہل حرفہ بترتیب تزئین
 و کالین پرداختہ - اقسام منافع بر می دارند - در چوکی خانه که مکان معین ارباب ایامت
 منقبت خوانان باہنگ بلند قصائد غزالی خوانند و منشور نجات از آنجناب
 معجز انتساب حاصل می نمایند - مصرع "گر عقبی خواهی زیارتش دریاب"
 و رگاہ ملائک بارگاہ حضرت قطب الاقطاب از قلعه بفاصله ہفت گروہ
 واقع شدہ و مرقد مبارک در محن مسجد بے سقف زینت ترتیب یافته - مطاف
 زائران خطہ ہندوستان است - و مرجع و مقصد جمیع حاجت طالبان
 صفائی درو دیوارش یاد از سواد بہشت میدہد - و فضائے برکات آثارش
 بوسعت آباد رحمت ایمانی نماید در احیان صبح در حوالی قبر مبارکش تجلی

بلا کیف صورت می بندد۔ و کیف عجبے بردہاے زائران طاری میشود۔ ارباب
 تمنا بعد از ادائے فریضہ صبح بطوافش پرداختہ گہاے مقصد می چینند۔ و در کا
 انبساط و انشراح معاودت میکنند۔ زیارتش در ہر روز ہست۔ تخصیص روز شنبہ
 طرفہ هجوم می شود۔ مردم باستعداد شب روی از دہلی غریمت میکنند۔ و بعد فراغ
 زیارت بسیر تہنرات کہ از میامن قدوش ہر طرف سبزہ زار است۔ و در ہر جا
 چشمہ ساری۔ تخصیص جھروکہ و حوض شمس کہ از چشمہ ہائے متبرک انواع تمتعات
 حاصل می کنند۔ در اطراف مزار فائض الانوارش جمعی از مردانِ خدا آسودہ اند۔
 چنانچہ نگہت وجد و حال تا حال بمشام اہل یقین میرسد۔ و چاشنی درد بجام
 ارباب ذوق سرایت میکند۔ مکاہنہائے متبرک در نواح این سواد بہشت
 واقع شدہ اند۔ تخصیص مسجد اولیا حضرت قطب العارفین خواجہ عین الدین چشتی
 قدس اللہ سرہ احوالات کردہ اند۔ ہر کہ در آنجا نماز مینخواند۔ حلاوت عبادت
 رامی فہمد۔ غرض کہ از کثرت قبور اولیا رشک روضہ رضوان است۔ در عید گاہ
 این مکان در مفاوضات نوشتہ اند کہ اکثر اوقات حضرت خواجہ خضر علیہ السلام تشریف
 می آرند۔ قبر حضرت قاضی حمید الدین ناگوری ہم ہمسایہ مزار مبارکست
 و بہادر شاہ ہم بزور طالع در کنف رافت و کراست جایافتہ شانزدہم ربیع الاول
 عرس می شود و عالمے بہ نیت زیارت مستعد می شود و تا دو روز سیرا میکنند
 قوالان علی الدوام از دور و بروئے قبر مبارک گاہے ایستادہ و گاہے نشستہ

مجرمی کند۔ شاہ شہید محمد فرخ سیر یک سمت در گاہ دیوارے از سنگ مرمر تراشید
نصب کردہ شبکہ اش در نہایت نزاکت است شفا فی سنگ در کمال نظر و باعی

شاہی کہ بعالم علم فقر افراخت از ہر دو جہاں بگوشہ غزلت خست
در راہ خداست رہنما قطب الدین چون قطب کہ میتوان از وقبلہ نشناخت

ذکر سلطان شمس الدین غازی۔ مرقد مبارکش در اطراف در گاہ حضرت
قطب الاقطاب دریں غارے واقع است۔ ہر چند کہ از سلاطین اند لیکن بصحبت ارباب

ذوق و مواجید باریاب بدایح قصوئے ولایت عروج کردہ اند۔ چنانچہ شرح کالاتش
از ریاض الاولیاء کہ تذکرہ ایست بہن می گردود۔ ہوائے زار روضہ اش نمونہ ایست

از روضہ رضوان و سواد سرزمین فیض آگینش انودج خلد سیست شگفتگی عنوان۔ در ہوم
برسات از ہجوم سبزہ دریا عین خود و رشک گلشن کشمیر است و با اعتدال ہوا و کیفیت

فضا و کسپ و دلپذیر زائران را در ضمن زیارتش زہمت خاصے دست می دہد و در
اثنائے طوافش کیفیت نگینی مشاہدہ می پیوندد نور اللہ مضجعہ اللہم ادرقنا و اغفرنا۔

حضرت سلطان المشاخ معشوق الہی مرقد مبارک آنحضرت از دہلی کہند

بفاصلہ نیم کرہ واقع شدہ زہرے روضہ کہ سلاطین را بجنابش التجاست و خواقین
را بہ نسیم عقبہ علیہ اش دلیل مدعا از درو دیوار سراپا نوارش فیض ہا ترشح می کند

و از سواد خاک پاکش چشمہ سار سعادت می جوشد و دور بارش عظمت جلال آں
آستان زہرہ متکبرین را بگذازمی دہد و سطوت قہرمان آں مکان فیع الشان سرا

گردن کشاں را بے اختیار مائل سجود میگردد اند- کیفیت بازاں مرقه فردوس آئین
محسوس می شود که ناطقه در ادایش ابکم است و رنگها از آن چمنستان جنت آگین
مرئی می گردد که خامه در گذشتن آن مقطوع الفم هر چهار شنبه جمہور خواص و عوام
احرام زیارت می بندند و قوالان آباداب تمام ایستاده بتقدیم مراسم مجرای پردازند
بتخصیص چهار شنبه آخرین صفر طرہ انہو ہے و عجب کثرت می شود- اشخاص
دہلی خیلہ لقطیع و تزئین کرده می آیند و بعد حصول زیارت بسیر حایق کہ در
جوار این روضہ مبارک واقع شدہ اند می پردازند ارباب محترفہ بہ ترتیب و تزئین
جایجا متکلمن می شوند و مرغوبات و مطلوبات تماشا بیان در ہر جاعرض می کنند
از کثرت نعمات مطربان سامعہ گرائی بہم می رساند- در ہر گوشہ و کنار نقال و رقاص داد
خوش دایہا میدہند- عرس مبارک چہار دہم ربیع الثانی میشود باستدام
سعادت آستان سدرہ نشان کلاہ مفاخرت بہوامی فرستند و در اطراف
وکناف بسبب کثرت قیام خیام جانتگی میکند- ہمہ شب نوبت بنوبت قوال
جرا میکنند و مشایخ و صوفیہ را بوجد و حال می آرند و صحبت بواہیر ہا خیلہ امتداد
می کشد و طرفہ شور و شغبی برپا میشود این فرقہ علیہ و سائر زواراں شب را حیا
میدارند و بیشتر در اطراف مرقہ منور مراقب می باشند و بر خے بتلاوت شتغال
می نمایند- صبح آن شب طرفہ فیضی دارد و نماز فجر بحجب حلاوتی میسر می آید
حضرت امیر خسرو علیہ الرحمہ پایان قبر گرائی آسودہ اند فاسلہ غیر از چند ذرہ در میان

نیست کہ در عرس شریف ایشان ہم کیفیت خاص دست میدہد و سماع میشود
 مجاوران در اطراف این روضہ خانہ ہا و کاشانہ ہا دارند برائے خود معمورہ است
 و مدار معیشت اینہا بر نذر و وجوہ و کالت است خوشا حال سعادتمندی کہ
 در قرب این خطہ پاک مکان سکونت دارند علی اللہ و انتم خلیل فیوضات زیارت میکنند
 حضرت نصیر الدین چراغ دہلی فرار انوار این بزرگوار از دہلی کہنہ بفاصلہ سہ کروہ
 واقع شدہ سواد روضہ اش چوں روضہ رضواں در کمال دلکشانی و فضائے مقدس
 بسان خیابان بہشت در نہایت خوش ہوائی اشعہ کمالاتش از اں سرزمین
 چوں نور آفتاب تابانست و لمعہ کراماتش از اں خطہ دلنشین بنگ پر شمع
 از تہ فانوس نمایاں چراغ حاجمنداں بشعاع کرامتش روشن است دل
 مستمنداں بہ ہوائے توجہش رشک گلشن در واقعہ چراغ دہلی است بلکہ
 چشم و چراغ تمام ہندوستان زیارتش روز یکشنبہ معین است بہ تخصیص
 در ماہی کہ دیوالی می آید طرفہ ہجومی می شود۔ و دریں ماہ در ہر یکشنبہ جمیع
 سکنہ دہلی سعادت زیارت میروند و در اطراف چہنمہ کہ از مضافات این
 درگاہ است خیمہ ہا و سراپردہ ہا ایستادہ کردہ غسل ہا می کنند و اکثری از
 امراض مزمنہ شفاے کامل می یابند مسلمین و ہنود در تقدیم شرایط زیارت
 یکسانند از صبح گرفتہ تا غروب آفتاب کاروانہائے زائران متصل می رسد
 در زیر ہر درختہ و در سایہ ہر دیوارے عالمی بہ ترتیب فروش پر داختہ د

عیش و خوش دلی می دهند سیر عجبی است و تماشا ئے طرفہ در ہر جا راگ و زنگست و در ہر گوشہ و کنار صدائے پچھاوج و مورچنگ عرس مبارک ہم تو زک می شود بادشاہ جم جاہ محمد شاہ در اطراف مرقد والا احاطہ پختہ ترتیب داده اند در صحنش وسعتی است کہ در هیچ درگاہ شاید نباشد قدس روح و اصل الینافتم

حضرت شاہ نرگمان بیابانی علیہ الرضوان بکرامات غریبہ مشہور و بخوارق عجیبہ مصروف ثقات اینجا اتفاق دارند کہ بیش از بنائے دہلی در حین کہ صحرائے بخت بود۔ ایشان در جایکہ آسودہ اند مقیم بودند و بر نخے معاصر حضرت قطب الاقطاب میدانند و اللہ اعلم بحقیقہ الحال قبر مبارکش دروں شاہجہان آباد است۔ بہت و سوم شہر حجب عرس نمی شود۔ خادمان و معتقدان بآئین مناسبت۔ در روز عرس تو زکی میکنند از کثرت چراغان و قنادیل صحنِ فلک نورانی میشود و از نور گلہا موج نگہت گل در روانی آرام گاہش جمعیت آباد است و رؤیائش خلد اتحاد از نسیم صحنش انچہ کیفیت بمشام می رسد و از نسیم فضائش نگہت حقیقت بدماغ میخورد جسمی سکنہ اعتقاد خاصہ دارند و در مشکلات ہمت استعانت بروضہ شریفش می برند و ذر خور رسوخ اعتقاد فائز مدعا می شوند۔

حضرت بانفی باللہ مرقد مبارک ایشان مکان متعین و زیارتش بزمہ ارباب ایقان معین نسیم فضائش گلشن اتحاد و نسیم ہوایش خلد آباد از

درو دیوارش بخودی استقبال می کند و از سر زمین فیض آگینش عبرت آغوش
می کشاید در عین تموز که هوائے دہلی آتش بازی شود و زمینها تفتہ می گردد در صحن
مزار کرامت آثارش برودت می جوشد ہر گاہ قدم در صحنش میگذارند برینج
می خورد و بیرون از حرارت آفتاب برشتہ میگردد یکے از خوارق عجیبہ
اینست سکان شہر بتلاش در جوارش مدفون میگردند کہ بحایت ہمسایگی
از تب و تاب جسم محفوظ ماند نور اللہ مضجعہ۔

حضرت شاہ حسن رسول نما قبرش آئینہ جہاں نما است و تربتش
پہل خطہ بہشت و دلکشای بصفائے اعتقاد اگر زیارتش نمائے بوسیلہ روح
پرفتوحش رویت جمال محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ممکن و بخلوص نیت اگر توسل
جویند حصول آرب و مقاصد متیقن بہ بست و یکم شعبان المعظم مرہم عرس
تقدیم می رسد وضع ترمین و آرائش بکار می رود۔ صبح عرس جمیع قلالان دہلی
ناشام بجزا پر داخۃ احتفاظ وافی بر ایران میرسانند و عنان معاودت
میگردانند۔

شاہ با یزید اللہ ہو جلوه صفائے مشربش از درو دیوار پیدا است
و انوار کرامتش از تربت بہشت صفت ہویدا آواز عرس مجلس رنگینی منعقد
می گردد و حلاوت خاصہ بذاق زایران عاید می شود۔

قدوة اصفیاء معارف آگاہ نناہ غریز اللہ قبر مبارک ایشان

در دہلی کہند در مکان مرغوب واقع است ارادتمندان بمقننای صفائے
 عمارت مختصر نگین ساخته و بتعمیر احاطہ آں پرداختہ نسیم فزائش از ہوائے
 خلد باج میگیرد و رواج ریاحین خیابانش از حدیقہ ارم خراج عشرت گاہ
 نزد بانست و تماشہ کدہ خلوت طلبان، سیح وقتے نیست کہ از خلفائش
 کسے مشغول بچرد رسیدن آن مکان بخودی تمہید می کند و جلوہ از خود رفتی بمائے
 آہنگش می رساند و زمان حیات ایشان عاصی بود کہ کلاغش بآئین محصلان شدہ
 فرصت نفس کشیدن نمی داد و ہر گاہ کہ منمغر سر خود از کلبہ احزاں بر می آورد بصدقا
 منتقار مجروح و مشک می یافت در تمام شہر و جمیع فرارات متحی گروید شفاعت
 بمچکس در استغفائے جرائش مفید نیفتاد اکابر عصر باستانہ کرامت آشیانہ
 سرخ رستگاری دادند و بیامین تو جہات عالیہ مستظہر گردانیدند - بیچارہ راجوع
 بخانقاہ فلک اشتباہ کردن ہماں بود و بکام دل رسیدن ہماں خوارق عجیبہ ایشان
 از حد و حصر زیادہ است و تا حال استمداد و استعانت از قبر مبارکش باقیست
 روز عرس سماع خاصی می شود و شیخ و شاب بعتہ موحدی آیند مطاق مقصد برآ-
 مرزا بیدل رحمۃ اللہ علیہ تربت موزوں ایشان در دہلی کہند در
 محوط مختصر برنگ معنی خاص در الفاظ نگین واقع شدہ سیوم شہر صفر عرس شود
 تلامذہ اش و جمیع موزونان شہر بعزیمیت متفادہ روحش حاضر می شوند و دور
 قبر حلقہ مجلس ترتیب می دہند کلیاتش کہ بخطہ گرامی ترتیب و ترقیم یافتہ

ماہین حلقہ گذشتہ افتتاح بشعر خوانی می نمایند برعنوانش این رباعی مرقوم است.

رُبَاعِی

اے آئینہ طبع تو ارشاد پذیر در کسب فوائدِ نمای تقصیر

مجموعہ فکر مصلائے عام است سیری کن و سمت تسلی بر گیر

بعد ازین علی قدر مراتب بنتائج افکار خود را نقل مجلس می سازند۔ حلاوت طرفہ بحصول می پیوندد و انبساط خاصے بحضور عاید میگردد۔ محمد سعید برادر زاده اش کہ چوں معنی بیگانه از نسبت معنوی میرزا بیگانه است بتواضع حاضران مجلس و ترتیب شمع و چراغ دماغ خود را می سوزد و باتباع ہمہ معاجین و محبوب اختراعی میرزا کہ از قبیل کیمیاست و در ہمہ دہلی انگشت نامصرف معیشت می نماید طاب ثراہ و جعل النجۃ مشواہ۔

عرس خلد منزل بست و سیوم شہر محرم الحرام عرس مذکور ترتیب انتظام می یابد قبرش در جوار حضرت قطب الاقطاب است ہر پرور زوہ خلد منزل باہتمام حیات خاں ناظر از یکجاہ بہ تزئین و ترتیب چراغاں بندی کہ ہیئت متنوعہ و اشکال غریبہ طرح می باید متوجہ می شود طراحان و صنعت پیشگان بادشاہی طراحی غریب بکاری برند و ہنر ہائے عجیب بر روی کاری آرند بآئینی سر و چراغاں ترتیب می دہند کہ سر و شمشاد از خجلت بسان چنار خورد می سوزد و نمطی روشنائی مشجر بجلوہ می آرند کہ از

ہر شجر شگل آفتاب گل می کند تا دو پاس شب سراز در بچہ مطلع بیرون نمی آرد
 و آفتاب نفت خود دانستہ غیر از صبح دم متوجہ آفاق نمی گردد بر جہائے روشنی
 بہ بروج آسمانی پیام انوار میفرستند و بنگاہائے تجلی آگین در ہر گوشہ و کنار
 طرح وادی امین میکنند معاشران با محبوبان خود در ہر گوشہ و کنار دست بفل
 و عیاشان در ہر کوچہ و بازار بہول مشتبہات نفسانی در رقص حل مے خواران
 بے اندیشہ محتسب در تلاش سیستہ و شہوت طلبان بے واہمہ مزاحمت سرگرم
 شاہد پرستی ہجوم امارد نو خطاں تو بشکن زہاد و آہو پسران بعشق بے مثال
 برہمن بنیاد صلاح و سداد تا نگاہ پرواز کند مائل رؤیست و تاج شرم و اشود
 حلقہ فراق کیسوی سامان نوازش ہشا بہ کہ یک عالم فراق یکام دل می رسند
 و اسباب خیانت بدرجہ کہ یک چہاں فجار کسب تمنع می نمایند تا کسے بحال خود
 وارسد امر دی چٹک میزند و تاج شرم چراغ روشن کند ز نیک پیام می فرستند
 کوچہ و بازار از نواب و خوانین لبریز و گوشہ و کنار از امیر و فقیر شور انگیز
 مطرب و قوال از گس زیادہ تر و محتاج و سائل از پیشہ افزوں تر قصہ مختصر
 بایں ترتیب و صنیع و شریف این دیار ہوا جش نفسانی ترتیب می دہند و مستلذات
 جمائی فایز می شوند در چنین ہنگامہ چشم بستنہ ساعین مصلحت و بصر کشودن
 محض بصیرت -

ذکر میر مشرف قبر آن اشمع روزگار در جوار معشوق الہی مد باغے کہ بہر کبہ

آب و ہوایش استنباط طراوت از ریاض رضواں می کند ترتیب یافته از پائین
 احاطہ اش نہر آبی در نہایت نظر فریبی و بحال دیدہ زیبی جاریست چوں ہوا
 و فضائش بہ سبب اکثر حدائق در تزییب دماغ نہ ہست طلبان اشروافی دارد
 و بسیارے از معاشران و نقیض پیشگاہ نظر بر قدر دانی ہواے برسات در انجا
 سری میکشند و بزم آرا شدہ سیر فضا و کسب ہوامی کنند خیابانش از گلہائے
 رنگارنگ ہوارہ مملوست و نشیمنہایش از کیفیت نسیم بہار و شمیم گلزار بستر
 رنگ و بو۔ زائد خشک مغز ہم اگر بسیرش پردازد تر دماغیہائے ہوا نشے
 کیفیت نمی بخشد خاکش بر سر و مختبب بخود ہم اگر بہ نہ ہست آبادش راہ یابد
 نشے پیامائے فضائش سرشار می گرداند زہے بنجر رطوبت ہوایش خواہان
 نشے شربست و سرور و رنگینی سوادش بے اختیار مائل صدائے تار و طنبور۔
 میر کلو پسرش بہ حب طمطراتی و طرفہ شانے عوس می کند بآئینہائے رنگین
 و وضعہائے دلنشین ترتیب چراغاں می کند اطراف خیاباں را تختہ بندی
 کردہ در تابدا ہنارنگیں می کرد و بشمعہا روشن می کند و بر کنار نہر آب کہ
 وسعت خاطر خواہی دارد برچہا و بنگلہ ہا مرغوب و بر روش مطبوع بستہ
 روشنائی می کند و جمیع عمدہ ہائے دربار بادشاہی و ارباب نشاط را دعوت کردہ
 صلائے عام میدہد چوں خودش جوان است و باہمہ امیر زادہ ہائے
 رنگیں آشنا بر عایت خاطرش ہمہ با ساز و نشاط و سامان انبساط می آیند

و معشوقه مارا با خود می آرند در هر بن هر درختی و در سایه هر نهالے و در کنار
 هر چمنے خیمه های رنگارنگ چوں گلپایے رغنا ایستاده میکنند و بتجرع میل
 می نمایند همه شب در هر جا رقص است و در هر طرف سرود و طعاهایے
 الوان و سایر مایحتاج هماننداری بقدر رتبه در هر جا میرسد شبے چوں شب برآ
 مطلع الانوار و صبحے چوں صبح عید هزار رنگ تهنیت و دلخوش دربار گشت
 تماشایے غریب و سیر عجیب دست می دهد خیمه همان خانه بسان خیمه دل بادل
 مشرف بآب ایستاده می شود و محفل منعقد می گردد و همه جامه مند و وفرش های میکنند
 و لوازم ضیافت آماده می سازند رقصان با تعین سمت گرم رقاصی و نقالان
 و قوالان بے تشخیص میزبان و مهمان متوجه نغمه پردازی فقرا و مشایخ تواجید میگردد
 و اغنیا و ارباب تمول را خنده غرض بے تکلیفها کار دارد و هیچگونه مزاحمت
 نیست از مشتهیات و مرغوبات نفسانی هر چه آرزو کند مهیا است لیکن
 تن بعلے و مایعرفی در کار -

ذکر کیفیت چوک سعد الله خاں هنگامه اش محاذی دروازه
 قلعه است و مجمعش در فضائے پیشگاه جلوه خانه سبحان الله کثرت می شود که
 نظر از ملاحظه محسوسات رنگارنگ دست و پاگرم می کند و نگاه بمشاهده تنجد
 امثال در تماشا و تعداد امثال مواد تنما در آئینه خانه حیرت می نشیند هر طرف
 رقص دارد خوش رو قیامت آباد و هر سو شور افسانه سبحان محشر بنیاد

راویان بہتر مثل ارباب عمامہ چندیں جا کر سی ہائے چو میں از قبیل منا بر نصب کردہ
مناسب ہر ماہ و ہر روز مثلاً در ماہ رمضان المبارک فضائل صوم و در
ذیحجہ احکام مناسک حج و عمرہ و در ماہ محرم مقدمات روضۃ الشہداء بادا ہائے
فضیح تقریر کردہ ذہن نشین عوام می کنند و ایں جماعت را بہ رفت می آرند
و مبلغ مقتد بہ بایں تقریب تحصیل می نمایند و ستا مزاجان بشغف تمام میل
بایں مجامع دارند و خام طلبان بدوق مالا کلام بگردش حلقہ می بندند و اکثر ہا
تا دو پاس شب ایں غلط و تذکیر میکنند اہل تنجیم و رمال ابلہ فریب ہم معطل
نہستند قرعہ معرکہ جداگانہ انداختہ از روئے پردہ سرا بر مخفیات درضا ر مغیبات
برمی دارند مردم از اقبال و ادبار خود مستفسر می شوند و بمواعیش دلخوش گردیدہ
بقدر استعداد می گذرانند حکمت پیشگان عذر انگیز چندیں جا در فضائے
چوک آب پاش کردہ و فرش لون گسترده اصناف دوارادر خریطہ ہائے
زنگین کہ در حقیقت خاک اہ باشد بر روئے دوکان چیدہ خود ہارا محتشم
از لباس و چند ہا مقطع سترچی می نشینند و خواص ادویہ و منافع آزارا بتقریر
زنگین وادائے دلنشین بوجہ بیان می کنند کہ سیفہاں بریکنگر سبقت کردہ
خاک دوکانش نیگذازند و سفوف و ایارج و شراب و معامین و اقراص
و جوب و ضاد ہمہ موجود طالب از ہر جنس کہ استدعا نماید مطلبش حاصل
است خصوص جائیکہ ذکر معالجات حلق و استحکام عضو تناسل و امساک و مداوای

آتشک و خیارک و سوزاک کہ مذکور می شود ہنگامہ عجیب است انفار و پواج
 جان کرد و جامہ کردہ ضدادہ اطلیہ خرید می کنند استانزور خوش ادالی تقریر مبلغ
 گرفتہ بدست یکے نسخہ کیر خرید و بدست دیگرے اجزائے قضیب لفیل
 و این قرصا قہایہ بہجت تمام راہ خانہ خود ہائی گیرند از لذات کشتہ گرما گرم
 ہرچہ خواہش نماید چندیں جا آتش مشتعل و دود این نہ فلذات بسوئے
 نہ فلک متقاعد سلطان و سائڈہ در لیب با جزو اعظم است۔ چندیں جا
 بر شتہ ہا بستہ بخواہشمند ان عرض می کنند۔ نقالان و بادہ فروشان مکانہائے
 معین و سمت ہائے متخص دارند و بوقت حاضر شدہ تمتع می گیرند از امارد
 و نوخطان اطراف و اکناف ملو نگاہ ہمیں کہ بلند شود مہرہ کش صفحہ روئے
 است و دست ہر گاہ کہ دراز گردد دست در گردن کیسوئے اسکو فروشا
 از ہر قسم سلاح از نیام علم کردہ جوہر احتیاج کامل می کنند تا خریدارش کہ
 باشد و اتمشہ داران اجناس رنگیں بر دست گرفتہ صفحہ ہوا را آئین
 شفقت می بندند تا چشم مشتری مائل کلام رنگ کرد و تمنیات و تنقلات
 را در زیر بغل یکدگر می فروشد دست دراز کردن لقمہ حوالہ دہن کردن است
 میوہ و فواکہ و لایقی و ہندی دوش بدوش قسمت می کند پہلو گردانیدن
 ذائقہ را بکام رسانیدن گذر و خوش و طیور طایر حواس را بو حشت آباد پرور
 میدہد افراط باز و جرہ و کبوتر و بلبل و سایر طیور قسمے است کہ تشخیص آنہا

پیشِ ادراک عاجز است مگر کسے کہ منطق الطیر خوانده باشد و بخندست سلیمان
 و آصف صحبت داشته باشد چندین دشت و بیابان ویراں کرده هر روز
 اقسام جانوری آرند مشتاقان وحش و طیر بتخصیص جوانان نوحیز و امارد شہور
 انگیز اکثرے۔ در آنجا بصیدی آیند و صیادان تجربہ کار ازاں مرغزار کمین
 می کنند قفسہائے رنگین و مصنوع خوشنما تر از قفسِ عنصری و پنجرہ بشری
 برخواہشمند عرض می کنند احاصل سایہ مایحتاج انسانی و تمتعات نفسانی
 در آن جمیع آمادہ و ہیا است و از آنجا کہ پیشگاہِ فلعہ و عبور مرور امر، عمدہ است
 ہمہ روز محشرے برپا۔

چاندنی چوک از ہمہ چوک ہا رنگین است و از ہمہ گذر ہا سراپا ترین
 سیرگاہ موزونان است و تماشا کدہ نزہت طالبان اقمشہ عمدہ از ہر باب
 در راستہائش آمادہ و ابواب امتعہ از ہر جنس بر روے مشتری کشادہ نوادر
 روزگار از ہر گوشہ اش گرم چشمک زدن و نفایس اعصار از ہر یک جنس
 در صدد دل بردن راستہ اش چون پیشانی نیک بختاں در وسعت آغوش
 رحمت کشادہ و نہرش چوں مار العین از آب زلال آمادہ۔ در ضمن ہر دوکانے
 لعل و گوہر بختاں بدختاں و در روئے دست ہر کار گاہے سلک لالی
 و مر و ارید نیساں نیساں یکطرف راستہ اش جوہر یاں باستغنائے تمام
 و یقین مالاکلام تکیہ بزبان دلالان ترغیب مشتری میکنند و یک سمت تجار

از اتمشہ و سائر مایحتاج در فضا ئے دکاکین چیدہ بفراہ تمام خریدار تحریص نمی نمایند
 کہ بشنود و رنشنود ما گفتگوئے میکنم رواج عطریات و طیبہ اقسام بے فضولی
 گفتگوئے عطار و زمرزمرہ دلالاں و وسایط پیشکاراں بشام ارباب خواہش پیام
 رساں و موج شوخی لطائف ہر جنس بے تمہید با بیع آرزو مارا سلسلہ جنباں
 بملاحظہ شمشیر ہا کہ بشکل ابروئے خمدار بناں نگاہ تماشا محرف می خورد دست
 بقبضہ غافل زدن بر بان قاطع مصلحت و بمشاہدہ اقسام کٹار ہا کہ با سلوب
 زبان مار جو یائے حرفیت نگاہ دزدیدن عینک مشورت کارخانہ چینی از اقسام
 و انواع بوفوریکہ بملاحظہ اش شیشہ خانہ حوصلہ برنگ جرمی خورد حقہ ہائے
 شیشہ مختلف الاشکال ملون و مطلا بائین مرغوب بر سر دکاکین قسے چیدہ اند
 کہ چشم فلک حقہ باز شاید نظیر آں ندیدہ باشد و گلابی پیالہ ہائے مطبوع
 و رنگین با سلوبی در پیشگاہ دوکانہا گذاشتہ اند کہ اگر از ہر صد سالہ باشد بجزو معائنہ
 اش ہوس صہبا بہم رساند اتمشہ دوش بدوش و دست بدست کہ در حقیقت نسبت
 از دکاکین حکم ابتدال دارد و بایں خوبی و لطافت کہ شاید در کارخانہ امرا بہم نرسد
 و قطع نظر از یں در فضا ئے شام جلوہ رنگارنگ ایں الوال متعذر الانحصار شفق
 را در خون نمیشاند و کیفیت محسوس باصرہ میگردود کہ شاید از سیرچمن بہم نرسد
 در قہوہ خانہ ہا کہ در عین فضا ئے چوک واقع اند مستعدان سخن ہر روز فرہم
 آمدہ داد سخن و بذلہ سخن میدہند امرائے عالیشان با وجود علوئے مرتبت

سرے بہ تماشائے ایں چوک میکشد از بسکہ اشیاے غریبہ و نوادر نفیسہ
 ہر روز درینجا بنظر میرسد اگر فی اشل بضاعت قارونی بہر سہ شاید کہ وفا نکند
 امیر زادہ فوجانی ہوس سیر ایں چوک بخاطر داشت - مادرش بعد تہید معذرت
 بے استعدادے لک روپیہ از متروکات پدرش حوالہ نمود کہ ہر چند ازین مبلغ
 نفایس و نوادر ایں چوک تحصیل عنوان کرد لیکن چوں طبیعت غریزہ الفت در
 مصروف ایں معنی است ایں وجہ محقر یا صرف ضروریات پسند خاطر
 باید نمود۔

ذکر حافظ شاہ سعد اللہ علو جلالت و سمو مناقب ایشاں از
 اندازہ تحریر و ترقیم بیرونست و شرح کمالات و بیان نزہت طلبان از
 از احاطہ گذارش افزوں خلأقی در اعتراف مدارج ولایتش متفق اند و بر خے
 بمرتبہ قطبیت ایشاں مقرر در معاوضہ بصر ظاہر عدالت پیشگان قضا بعبیرت
 کرامت فرمودہ اند و در سیماوی ہدایت انتمائیش انوار ارشاد بقیہ کردہ
 اکثرے طالبان سلوک بسکن معنویت موطن شاں رفتہ اکتساب کمال می نہانید
 و تصنیف و تزکیہ نفس مشغول ذکر اند ما صحبت ایشاں مبنی بر سکوت است
 خیلے مراقب می باشند و سلسلہ عالیہ تہشیدی ربطی دارند ہذا بجماع میلے نیست
 حق تعالیٰ ہمکنار برکات صحبت فیض منقبت ایشاں نصیب گرداند۔

ذکر شاہ غلام محمد داول پورہ دور باش شکوہ فقر ایشاں مولت اغنیاء

بر عتشی می آرد و کلمات عظمت سهایش دولت‌مندان را در لرزه می افکند ثبات
قدش با وجود کثرت توابع که در دائره توکل مستقیم و استقلال و ضعیف با وصف
افراط فقر و فاقه در ناز و نعیم جمعی از فقرا وصله و جوقه از محتاج و ضعفا همواره
در حالی نعمت متوالی ایشان بسر می برند و از صبح تا شام حاضر می باشند و از
مواید فتوح ذله خاطر خواهی بر می دارند بمقتضائے عدالت و نصف علی السویه
تقسیم می فرمایند و احد الناس را محروم نمیگذارند بعد یکپاس شب که پخته پخته
میشود و باتفاق همکنان تناول می فرمایند و بخند و اندرون هم موافق قسمت
حصه می رسد قوالان که بفیض المرام مجاورت آستان گرامیش تمتع پذیر فیوضات
اند و شریک غالب فتوحات چون سایه از شخص جدا نیستند و بهمه روزگار
هنگامه وجد و حال گرم می دارند مکان شگفتگی عنوانش خالی از کیفیت نیست
با وضع و شریف و با اغنیاء و غربا یکساں سلوکست و از سرکار بادشاهی و امرا
التماس بومیه بسرحد مبالغه رسید لیکن مسموع نگرید از بزرگان زمانه اند و در
فتوحات و جوال مردی یگانه -

شاه محمد امیر از مشایخ نقشبندیه اند و متوطن شهر اند صیت
کلمات و شرح حالات بابرکاتش مستغنی البیان است و خامه و تحریر
اوصاف و ولایت انصافش حیران اوقات مہینت سمات مصروف کسب
کمال و مزاج هدایت اقتراحتل مستغرق و مستملک وجد و حال غیر از وقت

قیلولہ چشم معنی بندش آشنا نیست و التزام صوم و صوم و قیام لیل از مہائے
 صبح تمیز است و اوقات روز و شب منقسم است بہ چندین قسم برخے بطاعت
 و دعوات و بعضے اذکار و اشغال و از مشاہد و مراقبات غرض تعطیلے در امور
 مہمودہ ملحوظہ احدے نگر دید بعد یکپاس شب بدر و ن محل تشریف بردہ
 بہ تلقین و تعلیم پسران ارادت بنیان مشغول میشوند و قدرے موافق سنت
 نبوی استراحت کردہ باز بہ تہیہ نماز تہجد تشریف می آرند و تا یکپاس روز بکوت
 می گزارند اوقات تشریف خیلے معور است و جہہ مبارکش لبریز تجلی و نور
 جنانش مرجع اہل نور است و آسائش مقصد و مطاف کشمیر باں اعتماد والدہ
 وغیرہ عہد ہائے ہمراہیش خود را در حلقہ ارادت محسوب می کنند۔ حضرت
 نواب صاحب باہم بارہ کتاب فیوضات صحبت کثیر البرکت کردہ اند
 ندور معتد بہ گذرانیدہ۔ دریں ایام طائر روح پرفتوحش بیہ عالم سلوی
 پرواز کردہ پسرانش سجادہ نشین اند اللہم اغفر وارحم

شہاہ پانصد منی از مردم توران است و بعظم جشم و شکوہ جبہ
 درویش عظیم شان از فقرائے فعلیہ جمعی با خود ہمراہ دارد و از امرائے
 تورانیہ مبلغائے خطیر برائے دیگجوش میگیر و شہرت خر سواریش بسرحد
 تہشیر رسیدہ است و از فرط خواہش ہمیں سواریرا پسندیدہ ہر شبے در خانہ
 ہمانست و ہر روز در مجھے خراہاں درویش صلوٰۃ خوانی از ہمراہیان

مشہور بزرگی عامہ است و بہ طرز عجیبی بند و وعدہ نظر بغرائب دستار
اندرون محل می برند و این معنی را وسیلہ تفرج میدانند و تحمل کہ در وزن بست
آثار سد سبکباری گردش موقوف بدرا کشید نیست خدا کند کہ نصیب شود۔
ذکر میر سید محمد جلالت نسب و حسب از چہرہ نمایاں سیماش
چون شمش آفتاب تابان است و عظمت شکوہ مرتبہ فقر و عرفانش بذروہ
عیوق و کیوان صولت و ضعیف کہ مسبق از مادہ شجاعت است زہرہ
زایران را بگداز میدہد و صدمہ گفتگویش کہ مستنبط از ہبات است
جگر مخاطبین را خوں میکند جلال و جبروتش از ہیبت جلسہ شریفہ اش
پیدا است و کمال فقر و فاقہش از درو دیوار تجلی آثار ہویدا در استقامت
وضع عظیم البدل و در اعلان کلمنہ اتحق باسلاطین و امراضرب النمل از زبان
خلد مکان ترک منصب کردہ بہ زہمت آباد گوشہ فقر کوس شاہی میزند
و باستثنائے تمام تعین مالا کلام اوقات بابرکات بسرمی برد درین بین
از سلاطین و امرائے کبار اقسام تضرع و ابتہال در بارہ قبول سیور غال
بعلل آید لیکن بے نیاز بہائے منصب فقیر گونہ چشم طمعت نگردید و از
قبول فتوح و ندور ہم ہمیں عالم است مگر از غریبے پسراں و خویشانش
در سلک ارباب مناصب انتظام دارند و آرزو می کنند کہ بفرازش آبروئے
دارین حاصل نمایند لیکن میر نیست محاورہ شریفش خیلہ رنگیں است و گفتگویش

بنایت شیریں ادائے کلامش مبنی بر لطائف و ترش خوئے احوال طائفین
 ناشی از لطائف باعتراف کمالاتش جمہور سکنہ دہلی متفق اللفظ و المعنی و زبان
 خاص و عام بجاہدات معنوی آتش ناطق و گویا و این شعر مولوی نظامی
 مصداق حال کرامت اشتغال است۔ **نظم**

تا بعد جوانی از بر تو بدر کس زلفتہ از در تو
 ہمہ را بردرم فرستادی من نمیخواستم تو میدادی
 فقیر بارہا کسب سعادت کرده و در یوزہ ہمت و التفات نموده - بیت
 آنانکہ خاک را بنظر کیما کند آیا بود کہ گوشہ چشمیہا کند
 بندگان نواب صاحب یکم تہ احرام ملازمت بستہ بودند بسبب بے تہی
 و بے اعتنائی و کلمات نصائح بے خط گردیدہ مراجعت فرمودند۔

ذکر مجنوں نانک شاہی کہ در ضعف و نحافت مصداق
 نام خود است و بخوش وضعی فقر شہرہ خاص و عام از جہہ اش استدراج
 لایح است و از فحوائے کلماتش علامات برکات فایح تکیہ دل نشین دہنا
 تقطیع و تزیین بر کنار دریا دارد و وقت معینے در خلوت گاہ برآمدہ ملاقات
 طلباں را بار میدہد اکثرے از ہنود و مسلمین بداعیہ و بدنش سری بان
 تفرج گاہ میکشد و در نہایت توقیر و تکریم با و ملاقی می شوند دھین جلو
 او بمرکز معین پرتاراں مورچال طاؤس از دو طرف بہ پرواز می آرند۔

واقسام گہا و انواع فواکہ و اصناف شیرینی در محافض می چنید بہ ہر یکے
 ازیں اقسام بقدر تقسم میدہد و بہ تمکینی می نشیند کہ حاضر آنرا قدرت لطف
 محسوس نمی شود و خود ہم بے ضرورت بحرف آشنائی شود و از انداز جلسہ اش
 مہربن میگردد کہ شغل باطنی دارد بے تکلف در محفلش جمعیتے و سکوتے در
 امر جہ مختلفہ حاضرین یافتہ می شد و ہر کس رغبت سکوت میداشت۔ مگر
 قوالان لایق قطع مجرای می کردند و با انعام مستوفی متخطط میگردد ہنود ممتولین
 بسیار خدمت میکنند و مبلغ خطیر می گذرانند و بتقیدہ فاسد خود نامک وقت
 می دانند عمل و فعلہ آں مکان در نہایت رفاه بنظر می آید جمع کثیرے
 آبیا تش میبشت دلخواہ میکنند و غیر ازیں از محتاجین ہر کہ بسر وقتش
 وارد می شود بقدر قیمت کامیاب می گردد چون مکش برب آبت کشتی ہا
 پائینش مستعد ہر روز عجب ہجومی می شود و طرفہ تفرجے دست میدہد
 سیلی نشان میاں سوار زیادہ از شمار در آنجا می آیند و در سایہ اشجار سوار
 گذاشتہ تفرج میکنند و نہا بمجنون ملاقات می نمایند و مقاصد مستورہ
 گذارش نمودہ جہت حصول ضمائر استہوا و میخوہند زبان حالش ترنم
 بایں بیت است۔

بیت

شبے مجنوں بہ یلگفت اے معشوق بے پروا

ترا عاشق شود پیدا لے مجنوں نخواہد شد

در برسات حوالی تکبیه اش خیل کیفیت پیدا میکند و انتعاش عجب به نزہت طلبان دست می دهد و دہم محرم بتقریب تفصیل شستن اعلام حضرت امام حسین علیہ الصلوٰۃ والسلام طرفہ انہوے می شود و سوادش عجب شکوہ ہے ہم میراند در صلح کل مکانش قابل گذشتن و خودش لایق صحبت داشتن۔

ذکر مشایخ مقدمہ آبجیش معرکہ وجد و حال شاہ کمال در علم فقر خیلے رنگین و میرزا واقع شدہ اند و در تقطیع لباس و خرقہ پوشی نظیر ندارند طبع ایشاں از پارچہ ہائے نفیس باریک ساخته میشود و در غذا ہم طرفہ تکلف و صفای بکار می برد و باعتبار تناسب و تعادل قوی مطبوع طبایع خلایق اند و بوجد و حال و سماع زیادہ از حد شایق و اصطلاحات صوفیہ و استعارات مشایخ بعبارات رنگین و اشارات دل نشین ادا می کنند و در مجامع و عرایس اکثرے حاضر می شوند و از حرکات تواجد ایشاں و سکنا تہائے بے تکلفانہ ایشاں نظار گیاں طرفہ حفظے بر می دارند و از مستجاب خوانیہائے اشعار فارس و ریختہ عجب تمنعے می گیرند۔ از خواندن حلاوتے بسامع می رسد و بے اختیار متلذذ میگردد و در فکر ریختہ مدلول اسم خود واقع شدہ اند صحبت ایشاں غنیمت است و مجلس ایشاں بکفایت۔

ذکر شاہ غلام محمد متصل طویلہ دار خانقاہ ایشانت ہر شب بنہ مجلس سماع می منعقد شود و الا ان جیسع شہر دیگر ارباب ذوق حاضر می شوند و متفید می گردند آثار کمالات روحانی

از ناصیہ مبارک لایح است علامات ملکات فضائل نغسانی از کلام بہا انتاش فایح
 بیشتر اوقات بسکوت میگردد و اکثرے مراقب می باشند چون ذوق
 مفرطے بسمع دارند در خانہ تاج خاں قوال کہ پنجم ہر ماہ مجلس ترتیب
 می یابد و نامبرہ عقیدت خاصے دارد مقدّمش رونق افزای شود بار بار
 اعتقاد کہ جہت زیارت بخد متش میروند طرفہ غایت می فرمایند و
 بحکامات رنگین و دلچسپ محظوظ می گردانند ملازمتش بطالبان اہم است
 و صحبتش بہ مسترشدان مفتنم۔

ذکر شاہ رحمت اللہ قدوہ مشایخ شہراند و بوفور اشتہا
 در ہمہ عالم علم۔ عمدہ ہائے بمقتضائے صفای عقیدت بیشتر بخدمت ایشان
 مربوط اند و سایر الناس بتقریب ارادت در سلسلہ علیہ اش منوط۔ حلقہ ذکر
 ہمیشہ معمور است و سماع در محل کرامت منزل دستور چہار قبیلہ دارند و
 ہر زور بنوبت در ہر جا بنوبتہ می فرمایند۔ با وجود کبر سن قوت ہائے
 جوانانہ از اوضاع گرامیش محسوس می گردد و ہر چندے کہ لبریز کیفیت
 معنوی واقع شدہ اند لیکن بہ تجرع دوام میل خاطر میفروش می شود۔
 غالباً بنا بر مصلحت باشد و ظاہر برائے حکمتے۔ در تسطیر سفارش ارباب
 احتیاج قلم فیض رقتش بے اختیار است و در تحریک سلسلہ صدرات
 انال وجد شوا ملش در کار۔ وجود کرامت آموزش واجب لتعظیم

و قدم سینت از دوش لازم التکریم -

ذکر اعظم خاں پسر فدوی خاں برادرزاده خاں جہاں بہادر عالمگیری
 از امرائے عظیم الشان است و بمقتضائے رنگینی مزاج و بہارت راگت
 مدوح مطربان ہندوستان طبیعتش امارد پسند است و فراجش بحبت سادہ
 رویاں در بند مدخل جاگیر آتش صرف اخراجات ایں فرقہ است و حاصل
 روزگارش خرچ پا انداز مقدم ایں طبقہ ہر جا از امردی رنگینی خبری یا بد
 برعایت دلخواہ در کمند رفاقت خود می اندازد و ہر طرف از سادہ روی
 پیامش میرسد بدام احسانش میکشد جمعی ازیں گروہ بحسن سعیش بمنصب
 مناسب امتیاز یافتہ انیس بساط اند و بر خے بمراعات خانگیشت اکتفا کردہ
 رنگ افروز محفل نشاط در سواری بشان تمام و تجمل بالا کلام بر اسپان باد پا
 سواری شوند غرض ہر جا سبزہ رنگی بنظر می آید منسوب بہ اعظم خاں است
 و ہر کجا نو خطے جلوہ میکند از وابستہائے آن عظیم الشان بہ پرتو خال
 ایں گلر خاں صبح پیری را خضاب میکند و بواہمہ کم فرصتی ہائے زمان
 فرصت حیات در استجلاب و خطوط نفسانی در شتاب -

میرزا منو کہ از امیرزاد ہائے زمانہ است و درین فن سحر کاریہا
 یگانہ اکثرے از امر ازادہ ہائے احکام ضروری ایں علم از ویادی گیرند
 و بشاگردیش فخر میکنند شیرازہ ایں محفل است و باعث انتظام

ایں بزمِ علمان مشاغلِ خانہ اش بہشت شداد است و کاشانہ اش آشیان
 مجمعِ پریراد ہر نو خط رنگیں کہ با ایں محفلِ ربط ندارد فرد باطل است و ہر طبعی کہ
 بایں مجمعِ مربوط نیست از حلیہ اعتبارِ عاطلِ مجلسِ دارالعیار شاہان است
 و بزمِ محک امتحانِ لکڑ خاں نقدِ قرائنہ حسن تا بدار الضرب بزمِ مش رجوع
 نکند کائلِ عیار نیست چہ شد کہ مثلِ طلائے دست افشار است و یمِ جمال
 تا در کوزہِ مجمعش گذار نیابد چاندی نیست چہ شد کہ اگر نقرہ خالص است۔

قطرہ

یاراں بختیار خانہ زندے چندند بامروم عیارِ کم پیوندند
 رندی چندند کس نداند چندند برنسیہ و نقد ہر دو عالم خندند
 ذکر لطیفِ خالِ لطفِ معاشرانِش دستورِ العملِ عشرت
 طرازِ انت و ضابطہ ہائے بزمِ معمولِ معاشرانِ از امرِ ازادہ ہاست
 ہمتش مصروفِ بزمِ آرائیست و جہدش مبذولِ نغمہ سرائے ہماراتِ راگ
 بمرتبہ کہ نعمتِ خالِ اکثرِ بختانہ اش می آید و طرزِ نغمہ را سخن میدارد
 و فرہ خواندنش بدرجہ کہ عہدہ با تلاشِ باریابیِ محفلش دارند و محظوظ میشوند
 عطائے بے نظیر است و معاشرِ رنگیں تقریرِ علی الدوامِ برنگِ چشم
 سرشارِ نشہ سیست است و بسانِ ساغرِ خدمتِ مینا لا ینقطع سرگرم
 صہبا پرستی اشعارِ رنگیں در ضمنِ صحبتہا میخواند و نقلہائے شیریں را

در اجماع نزہت بزم نقل مجلس میگردد اند دجویہائے یاراں بمرتبه است
 کہ ہر کہ یکمرتبه بہ صحبتش رسید خود را آشنائے دیریں خیال کرد و رعایت خاطر
 اجباب بمشابهہ کہ ہر کہ یک دفعہ مربوط گردید تا مدت العمر حق التفات او بدمہ
 اش ماند تو اضغش باہمہ کس بزنک تو اضغ مینا با جام برش و خویش باہمہ
 طباہ گیرائے نشہ بشام حقہ لائے بالتکلف بانطوف تجرع پیش ہر کہ دام
 علیحدہ میگذراند و گللابی لائے پاشاں با سامان نقل بے ثنائیہ مشارکت
 بحاذی ہر یکے جداگانہ می چہند۔ یاران نغمہ سنج نبوت داد خوش ادائی
 میدہند و حریفان خوشنواہم را تب ترغم سرائی میکنند و دریں ضمن بطیفہ ہم
 در میان می آید و بذلہ و بدیہہ نیز چہرہ میکشاید از دو گھڑی روز تا یکپاس
 شب اجتماع این محفل است ہمیں کہ وقت معہود رسید مشار الیہ ملتفت
 استراحت است و تفرقہ دارانجماعت بیشتر نوربائی و دیگر طوائف و خوندہ
 و نوازندہ و رقاص شیرازہ مجلس بودند احوال کہ بضاعتہا صرف پا انداز
 شہابی گردیدہ اینہمہ ہجوم نیست لیکن مردم مخصوص جمع می شوند و یکپاس
 شب ہمیشہ بہ تعیش میگذرانند ایں شعر اکثر بزبانش میگذر دباہین
 یادگاری قلہ گردید۔ بیت

در حریم بزم مستان دور صبح و شام نیست
 گردش جام است اینجا گردش ایام نیست

ذکر کیفیت بسنت در ہر ماہ ہے کہ بسنت واقع می شود عذہ آناہ و رفد گاہ

جناب رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم طرفہ مجمعے می شود و عجب ہنگامہ از صبح آروز جمیع سکنہ شہر بہ تقطیع و تزیین پرداختہ در راستہائے آں بہارستان فیض رنگینی خیابان دو طرفہ فروش ملون گسترده و آباریش اماکن جلوہ گر میشوند و در حوالی صحن آں سعادت کدہ بر یکدیگر سبقت جستہ بساط تفریح و انبساط می گسترند و چشم براہ قوالان و مجرائیان و زائران می باشند و انتظار می کنند کہ دریں ضمن در صحن قوالان و نغمہ سرایان شہر تجمل تمام و تزیین مالا کلام اقسام گلدستہ بہ ترتیب دادہ و ریاضین متنوعہ را در کوزہ ہلگذاشتہ جہتہ نیاز روح مقدس سرور کائنات علیہ الفضل الصلوات بحال خضوع و خشوع در ہر قدم زمزمہ سنجان و در ہر خطوین ترانہ طرازان بہ تانی ہرچہ تمام تر رہ نورد می شوند و ہمراہ ایں جماعت زائران شیشہ ہلگے رنگین گلاب و عرق مشک و عرق بہار و دیگر عطریات لبریز ساختہ تحفہ روی دست میگردانند و بر سر روئے متوجہان آں کعبہ تحقیق گلاب پاش بعمل می آرند جلوہ شیشہ ہلگے چینی نژاد در دست پری بیکران نازنین شیشہ خانہ حوصلہ تماشا ئیاں را بنگ می زند و عقل مصلحت میں را فرسنگ بفرسنگ می برد گرد راہ آں راستہ از کثرت طیوب عبیر خیز است و ہوائے در و دیوار آں مکان فائض الاواء از وفور و رایح عطر انگیز جنوں بے اختیار بملاحظہ ایں حالت مستعدانہ

و فریاد و اضطراب طبعیت مشاهده این جلوه گراں ہم پلہ گرد بادِ مِطربا
 رنگین و نوخیز بجلوہ ہائے عجیب و ادا ہائے غریب در فضاے آں
 شفاعت گاہ صفہائے جداگانہ بستہ با ساز و نوا مراسم مجرا بتقدیم میرسانند
 و قوالان معمر طرف دیگر شیرازہ بند مجموعہ نیاز گردیدہ جہہ خضوع بجاک
 و کنار باہمار ضیاعت کہ در حقیقت طاعت میدانند بے تاکید احدی شمول
 رقص و سرود اند و زوار ثقاوت آثار لایق قطع در اتصال اتحاف و ہدایا
 درود نامحدود از طلوع صبح تا نماز عصر نوا سنان نبوت مساعی حمیدہ
 در تقدیم مجرا بکار بردہ بخانہ معاودت می نمایند و گلہائے قبول و تمنا بدین
 آرزوی بر بند و روز دویم بہ ہمیں ضابطہ نغمہ طرازان با ساز و نوا بزیارت
 حضرت قطب الاقطاب میروند و مخالف بندگی مودی ساختہ در حین
 مراجعت بطواف حضرت چراغ دہلی شمع امید روشن می کنند و روز
 سوم بجناب حضرت سلطان المشائخ کہ بسبب قرب شہر مرجع جمہور
 خلایق است و بسبب فرط عقیدت طوائف انام خیلے بطواف شایق
 مجلس خاصے منعقد می گردد و بوجہ احسن بزم سماع ترتیب می یابد صوفیہ در
 وجد و حال گونی مسابقت از اقران و امثال می ربایند و مشائخ و فقراء
 تمتع خاطر خواہ حاصل می نمایند تا پنج چہارم نظر بر این کہ مرقد حضرت شاہ
 حسن رسول نما در عین شہر واقع است و طوائف ارباب نغمات را رجوع

تماشا ست طرفہ مجمع می شود کہ از کثرت اشخاص عبور و مرور زائران متغیر
می گردد و حوالی آن مکان فیض آگین بسبب هجوم اہل غنا و کثرت نقالان
بآں مہمہ و سستہ کہ دارد تنگتر از دیدہ مور می نمایند و روز پنجم سواد پیشگاہ فلک
اشتباہ حضرت شاہ ترکمان بسبب انعقاد ارباب نشاط و حال و اجتماع
اصحاب حسن و جمال رشک انجم و پرویں و محمود فصائے خلد بریں میگرد
چوں اکثرے قوالان عمدہ در جوار آن کرامت آثار ساکن اند بادائے حقوق
جوار بیشتر از جاہائے دیگر نازکی و رنگینی ہا بعض می آزند و سامعین را
ممنون می گردانند روز ششم بطریق مہود بجانہ بادشاہ و امراء رجوع نمودہ
باستیلاب منافع و حطام دنیوی مشغول می شوند و شب ہفتم این ماہ ارباب
قص بہیئت مجموعی بر قبر عزیزی کہ در احدی پورہ مدفونست حاضر گشتہ
قبرش را بشراب ناب می شویند و ہمہ شب بے اہتمام متنفسے مرتبہ بمرتبہ
برقص و سرود پرداختہ صدور این حرکات را ذریعہ ترویج روحش میدانند
قوالان ہم جستہ جستہ فراہم می آیند مجلس رنگینی می شود مردم حسین در آنجا
وارد می شوند طرفہ خلوتے دست بہم میدہد و عجب صحبتے میسر می آید
غرض باین تقریب تانش روز تماشا ئیان عشرت پرست و نظارگیان
سُک سیر چابک دست داد انبساط میدہند و ذخیرہ احتیاط برائے
یکسال در یکہفتہ می اندوزند خوشا حال ایشان۔

ذکر یازدهم میران نامبرده ہر چند یکہ بوفور انکار و وسعت اخلاق
 و کثرت تواضع و رعایت مہمان داریہا و ترتیب بزم آرائیہا محمود اقران
 خود است لیکن بعلاقہ دار و نگلی ارباب رقص و نشاط و تقریب جمیت
 اہل طرب فی الجملہ مطعون است چوں وزیر المملکت بتجرع میلے دارند
 و با اہل حسن و جمال و اصحاب غنچ و دلایل از انسجا کہ توجہ خاطر این عزیز
 بتقدیم حسن خدمات معزز و محترم است و در تلاش مردم حسین طرفہ دستے
 دارد و ہر روز پیکرے تازہ بافسون تسخیر میکند از دیگر مصاحبانش کرم خان
 اش از ہجوم جلوہ گلرخان گلشن آباد است و کا شانہ اش از ورود و جبینا
 آشیانہ پر یزاد ہر جا کہ گل رخسار سیست مال صحبت او است و ہر کسے کہ
 نشہ حسنے دارد شیفۃ بزم سراپا کیفیت او امارد رنگیں از کلاونت بچہ باغیہ
 در حلقہ بزمش نیل درخیل و نوخطان دچسپ از مہنود و سلمین در دائرہ
 مجلسش جوق در جوق ہر ماہے یازدہم میکند ارباب رقص بے اینکہ
 تکلیف نماید از صبح در محفل او خبر گردیدہ و سنت بردل دویدہ گذاشتہ
 برقص و سرود اشتغال می نمایند و ہمیں قسم قوالان و نقالان بے شائبہ موقع
 بادائے مجرامی پردازند چوں خمیہ مستعد و ایستادہ میکنند و فروش رنگیں
 گسترده می شود و برائے اہل شہر صلائے عام است مردم خوب خوب چیدہ
 چیدہ درال جمع میشوند و آنہم ہجوم اہل حسن می شود کہ نگاہ از کثرت

اشخاص حسین و افراد مردم دشتیں دست و پاگم می کند و چون نادیدگان
خود را بعیب گرسنه چشمه می نمایند اسباب طرب برائے ہر کس مفت است
و سود تماشا جہتہ ہر کدام رایگان اگر مبلغ خطیری در خانہ بخرچ آرند این
صحبت و تماشا امکان ندارد و این کیفیت میسر نمی آید ہمہ شب از وفور
شمع و چراغ معیش نور علی نور است و فضائیش ہمہ سوادی طور در صحن
آل بزمگاہ تجلی دستگاہ ارباب حرفہ اقسام دکاکین از اطعمہ و اشربہ
مرغوب و منقعات دلچسپ چیدہ ماکولات ضروری بنظر اربابان عرض میکنند
چون محفل از استطاعت درستی و توسعہ خاطر خواہی دارد در تقدیم مراسم
ہمانداری قصور نمی کند و مردم ممتاز و مخصوص را در اماکن متعددہ کہ
ہر یکے رنگینی فرش و خوش ہوائے رشک دیگر سیت تکلیف نمودہ بطعام
دفاکہ و رواج توضع می نمایند و نشہ سنجازا بجہتہ تردماغی صحبت و برطیب
مشام بھبہا کشتی ہم مختار می گرداند و عطریات بوفور پیش ہر کسے می گذارند
غرض در ہمان داری بے بدست و در بزم آرائی ضرب المثل خانہ اش
ہیچو خانہ امرا جلوہ پری رخان جہاں -

ذکر دوازدهم ربیع الاول در سرے عرب کہ از قلعہ
بادشاہی بمسافت سہ گروہ واقع شدہ و بسبب توطن اہل عرب کہ
ہمہ موطن بادشاہی اند آب و رنگ دیگر یافتہ و در ماہ ربیع الاول

خصوص دوازدهم طرفہ مجمعے و عجیب کیفیتے دست می دہد قریب دو ہزار کس
 از اعراب در مسجدے کہ در وسط آل سرا واقع شدہ حوض وسیعے و فضائے
 دل کشائے دارد و بامش مکرم خاں مرحوم است مجتمع گردیدہ تمام شب
 زمزمہ سنج مولودی شوند و قصاید عربی کہ در نعت آنحضرت صلی اللہ علیہ
 وآلہ وسلم شعراے عرب موزوں کردہ اند بآہنگمائے خریں و نشید ہائے
 دلنشیں میخوانند و محققین صوفیہ را بمصدق این شعر - بلیت
 کسانیکہ یزداں پرستی کنند   باواز دولاہ سستی کنند

بوجد و حال می آرند ہر طرف زمزمہ صلوات و از ہر سمت صدائے
 تسبیح و تہلیل و بمسمع میرسد تمام شب باین ہیئت احیائی کنند
 و ہمیں کہ آثار صبح ظاہر شدہ بختم قرآن مشغول می شوند چوں ہنگی حفاظ اند
 و از قواعد تجوید آشنا سامعہ را طرفہ احتفاظی بہم میرسد و عجب نماز سراپا
 حفصوری میسر می آید اہل شہر خصوصاً صلحا و اتقیا بمقتضائے مناسب
 نظرے باین صومعہ رسیدہ با کتاب ثوابت اُخروی و احرار مقاصد
 معنوی کامیاب مدعائی شوند و استیغائے لذت ذالۃ ہم میس کنند
 چوں اہل عرب در تعظیم و تکریم مہمان ضرب المثل اند مقدم این اعزہ
 را بہ ترجیب مبلغے ساختہ بما حضر خرمائے ترکہ دراں سرا خوب بہم میرسد
 استقبال می کنند و شب ضیافت مستوفی از الوان طعام سرا انجام میدہند

دپیالہ ہائے کلاں قہوہ خوری کہ گاہے شیرینی ہم داخل میکنند علی الاتصال بروم
تکلف می نمایند چوں تہوع آور است مہمان در در و قبول سخت اذیت
می کشند فقیر برفاقت خاں صاحب سرد فتر اشفاق کیشاں سید حشمت جا
وارد گردیدہ بود معنی این شعر را دریں محل صادق یافته بود۔ بلیت

روزے بخانہ عربی مہاں شدم (کذا)
چنداں خوردند قہوہ کہ من قہوہ داں شدم

غرض تفاوت منشاں معنی را ہم فال وہم تماشا در آنجا دست میدہد
و بر خے بچیتہ دیدن ملیحان عرب ہم سری میکشد گواہاں مقطع با موافق
ضابطہ نباشد و حسن گرمی و ادائے دلچسپی بنظر نیاید و برائے مخلصہ تمک
بایں شعر می شوند۔ بلیت

محقق مہاں بیند اندر اہل
کہ در خوب رویان چین و چگل
صبح کہ عنان معاودت میگرددانند بملاحظہ فضا و کسب ہوا عشرتے و ہشا
قبور متقدمین و عمارات عالیہ مندرسہ عبرتے حاصل می نماید۔ فرد

ایں کما خانہ اقامت کدہ الفت نیست

عبرتے کیر ز کیفیت بام و درخویش

اگرچہ دوازدهم ربیع الاول عرس حضرت سرور کائنات علیہ اکل التحیات

در تمام دہلی بسیار باب و تاب می شود و مجلس ترتیب چراغاں بندی بائین مرغوب بعل می آید و سماع خیلے بہ کیفیت منعقد می گردد۔ لیکن اسلوب بزم آرائی خان زماں بہادر کہ از امرای عمدہ محمد شاہی است و بوفور حیثیت با سلسلہ محامدش تا مفتہائے طرز خاصے دارد در دیوان حسانہ عظیم الشان کہ پیشگاہ صفہ اش در وسعت چوں پیشانی نیکبختان کشادہ است و در ضمن صحنش حوضے بہار الحیات آمادہ این بزم دلنشین صوت ترمین می یابد و بقالین ہائے رنگین باج از فضائے گلشن میگردد و در وسط این مسکن سعادت موطن صندوق آثار شریف جلوہ پیرا کردہ زایران در ہتھائے اربعہ متمکن می شوند و باستعمال صلوات حلاوتے بکام امید میرسانند بعد از این کہ افتتاح آل حقہ سربستہ کہ رشک حقہ فلک شعبدہ باز است۔ در میان می آید مردم ہر سمت نبوت بشرف تقرب آل بساط کرامت مناط بدست آویز صلوات بابرکات و تحیات زاکیات باصرہ را گلچین انوار سعادت میگرددانند و بملاحظہ آل متبرکات برائے رستگاری و نجات تحصیل می نمایند تا شام و ظائف زیارت و شرائط استعمال سعادت بعل می آرند و بعد نماز مغرب آل حقہ شفاعت شفقہ را مضبوط ساختہ متوجہ سماع می شوند تو الا ان خوش ہجہ و نغمہ طرازان رنگین زمزمہ کہ منتظر ایامی باشند بجزد توجہ ارباب محفل زمزمہ سنج گردیدہ صوفیہ صافیہ

را بوجد بسمل می آرند از هر طرف شور و شغب بلند می گردد و در هر سمت
 بفریاد و افغان از اهل حال سر می زند به تعظیم تواجد نشان ارباب مجلس
 بقیام پرداخته هر طرفه سیر میکنند و از هر حلقه تمتع فیض میگزینند از فرط
 هجوم و کثرت خلایق انتظام محفل برهم میخورد و بقسمه کیفیت در جمیع طبایع سر
 میکند که مطلق الغنان می شوند تماشاخانه غریب و تفرج عجیب بملاحظه مصنوعات
 الهی نصیب نظار گیان میگردود. بلیت

هر چه دیدیم از تو خالی نیست

سبزه شوخت و گل صفا دارد

ذکر کیفیت کسل پوره کسل سنگه از عمده هزاریان بادشاهی است

و باعتبار ثروت و دولت در امثال و اقران خود متفاخر و مبااهی پوره
 در نهایت تقطیع و تکلف احداث کرده و از هر قسم طوائف و فواشش
 بازاری که عبارت از مال زادهها باشد آماده نموده و ارباب مناهای مسکرات
 را بحامیت خود جاداده با وجود کثرت جمعیت محتسب در حوالیش راه ندارد
 و قدرت احتساب در خود نمی یابد در هر راسته مالش آنها بلباس
 زنگار رنگ خود را بمردم عرض میکنند و در جسم هر کویچه بیوساطت
 میاخی اشخاص را تکلیف می نمایند هوالیش شهوت آمیز است و
 فضایش باه انگیز تخصیص در حوالی شام طرفه مجبوعه می شود و عجب هنگامه

در ہر مکانے رقص است و در ہر جا سرود۔ ارباب فسق بے غفلت و
مراحت سری د راں کارخانہ کشید و گل چین خیارک دسوزاک دامن
شہوت را بریز میکنند و چندے بخیمازہ حسرت گذرانیدہ مشغول می شوند
غرض طرفہ کار گاہے و عجب تماشا گاہ ہست۔

ذکر کیفیت ناگل متصل سرے خواجہ بسنت اسد خانی۔ اچھ
در نہایت صفا و جلا ترتیب یافتہ و صاحب کمالے کہ موسوم بنا گل باشد
مذہون گردیدہ است و ہنتم ہر ماہ نسوان عشق بنیان دہلی بکمال تقطیع و تزیین
مزین و محلے گردیدہ جوق جوق بتقریب زیارت کہ در حقیقت مدعاے دیگر است
سرگرم تفرج می شوند و با اشخاص کہ مربوط اند مجتمع گردیدہ داد دل خوش مید
بیشتر اہل تجرید و غریب پیشگان با سید قبول و انتخاب آں جامعہ برنگ
گلہائے چین خود را رعنا زیبا ساختہ بجلوہ گاہ عرض می آرند۔ مصرع
نادوست کرا خواہد و میلش بکہ باشد

و از خواص آں مکان نقل می کنند کہ اگر غریب وارد آں نزہت کہہ
گردد فوراً بجنّت می رسد از کثرت تماشاے سواداں تماشا گاہ کہ وسعت
آبادیست تنگتر از دیدہ مور میگرد۔ مردم از صبح عازم آں مکان گردند
طرف شام معاودت می نمایند و در ضمن بازگشت سیر حدائق و باغین کہ
بر سر شایع واقع است می فرمایند غرض دل خوشی کار ہا دارد و چیسر ہا

اختراع می کنند تعالیٰ شانه نصیب جمیع دوستان و اجاب گرداند۔

ذکر رینی مہابت خاں در آن رگیتاں کہ عرض کیفیت او طوے
دارد جوانان رنگین و معرکہ گیران سراپا تر زین بتقریب گرفتن کشتی و اظہار قوت
و پہلوانی فوج فوج فراہم آمدہ ہر کہ ام بہر یکے کہ مناسب قوت و صعب
داشتہ باشد میگیرند و حرکات عجیب و غریب کہ موجب تفضیل نظارگیاں
باشد بہ وقوع آورده ارباب تماشا را مخطوط می گردانند در ہر گوشہ و کنار
صحبتے و در ہر سمت اجتماعی و اختلاطی صورت می گردد و شغفی بدہا سراسر
می کند بعد فراغ این حرکات شیرینی ہا تقسیم کردہ ہر یکے بستمے روانہ می شود
و باز بروز موعود کہ یکشنبہ باشد حاضر آمدہ معرکہ آرا می گردد و سیراسر
ہم خالی از لطفے نیست اکثر مردم حسین وارد می شوند و نظارگیاں بتماشایش
گلچیں انبساط می گردند۔

ذکر سخن سازان محافل صاحب کمالے و معنی طرازان جامع شیریں
مقالے میرزا جان جانماں نزاکت مزاج بہار امتزاجش کہ پروردہ
آب و ہوائے گلشن معنویت از وسعہ کاری توصیف مستغنی است صبا با
اینکہ گاہے در کار گاہ مداحش تار و پود اوراق گل بکار آید سر گرم سپین
آرایست و نامیہ دریں اندیشہ کہ قلم ز گس روزی بتقریب نگارش مناقبش
علم افتخار برافرازد۔ مستعد گلشن پیرائے تار مسطر کلامش اگر اندک گل

ترتیب دہند برجاست و مسودات افکارش بر پرده چشم بلبل تحریر نمایند
 فکر طبع رسا صفائی روز مرہ بنجاست گفتگویش بشاہ نگہست گل مشام آرائے
 سامعاست و عذوبت کلامش چون نسیم بہار شور انگیز خون طینت است
 ادائے سخن شوخی دارد کہ نا فہم مخاطب بے معنیست برد برنگ تجدد اشتغال
 سراز عالم دیگر برمی آرد و انداز حکم عکس میریزد کہ نامستعم ہوش بغمش گمارد
 بے اختیار شور از ہنادش سر می زند کلام نمکینش نقل گزک محفل متانت
 و نشہ فکرش صہبائے معنی پرتاں چاشنی دروش طبعی است و سوز عشقش
 فطری بعد از تحصیل علوم تہر یک جانبہ شوق محبت الہی بانقطاع علایق
 پرداختہ قدم بجادہ فقر گذاشتہ و درویشی را بامیزانی جمع ساختہ عالمی
 شیفتہ صحبت گرامیست تا کرا دست دہد و جہانے مشتاق ہم صحبتے ماطالع
 کدام کس مساعدت نماید خواندن شعرش مزہ دارد کہ اگر جاں ہارا در جنب
 صلہ او بتواضع بگذرانند معنت ہمت است و لطف سخنش ناخن بدہلہایز
 کہ نقد رواہا در کف تنگش آں صرفہ فطرت اگرچہ تقدس ذات ایں
 نشہ سنج معنی ازاں رفیع تراست کہ در سلک موزونان مذکور گردد۔ لیکن
 چون زبانش بفکر شعر گل فشانی دارد لہذا قلم گستاخی رقم سری دریں
 وادی کشید۔ امرائے عالی شان بہ تمنائے ملازمت تدبیر با بکار می برند
 و صحبتش میسر نمی آید روز پنجشنبہ در مسجد جہاں نما اکثرے از مترصدان

سوداوت حضور دریں جا کامیاب مقصد می شوند در دہلی کہنہ اقامت گاہ
 شرفیبت لکین چن طبیعت رنگین بہترات مال است و تبدیل مکان ہمیشہ
 شنفہ رنگار۔ بطریق ندرت صحبت والا کسے را دست میدہد از انجا کہ بارادت
 کیشاں صمیم گوشتہ خاطر ہست بمقتضائے نوازش چوں معنی بیگانہ بیک ناگاہ
 و در فرمودہ کلبہ محقر منتظران را نورانی می فرماید۔ اگرچہ اشفاق عظیم ایشاں
 نسبت بہر وضع و شریف یکساں است و بمقتضائے عنایت توجہ
 مخصوصی بحال ارادت ایشاں است فقیر اکثرے استفادہ فیوضات نمودہ۔

غریب خانہ ہم بہ نزول مقدم ضیا توام بیت الشرف تجلیات گردیدہ۔

معنی یاب خال از چید ہائے بادشاہی است رنگینی طبعش بمشابه است
 کہ اگر بہار در یوزہ گری نماید می تواند گلشن امکان را زیادہ ازین رنگیں گرداند و شوشے
 سنخش بہر تہ کہ اگر نگہت گل نکتہ آموز سبک روحی شود بیشتر از بیشتر مشام را تواند گشت
 در تسخیر غزال معنی ید بیضا دارد و در دالے لطف سخن از ریشہ ساغر ل بہ سامان تمام میگوید
 وادائے طرفہ بکار می برد کہ سامع بوجد می آید۔ سویم ماہ صفر کہ عرس میرزا بیدل مرحوم
 است جمیع شعراے دہلی بر مزار ایشاں مجتمع می شوند و دیوان میرزا را
 در میان گذاشتہ افتتاح شعر خوانی از انجا می کنند و بعد ازین بندیرج مسودات
 اشعار خود را بعرصہ آورده از حضار مجلس متوقعہ تحسین می شوند اول کسی کہ
 شروع بغزل خوانی میکند ہمراہ غزیز است و در حقیقت تقدیمش مستحسن را بہ

معنی است شعرش از ابتدا تا انتہا ناخن زن دلہا است و از اندیشہ نکتہ گیر
مبرا مطلعے بآئین یادگاری درین تذکرہ ثبت می شود و اس اینست . بدیت
گلشن چشم شہلایت چومی آشام می گردد

دکان حسنِ خواباں تخته چوں با دام می گردد

خریں مہمان دیار ہندوستان بہشت نشاست و بعلو طبیعت و
تقدس فطرت ممتاز سخنوران زمان است اصلش از ولایت ایران است
بمقتضائے وارستگیہا و آوارگیہا در عالم سیاحت بلباس ارباب فقر سری
بہ دہلی کشیدہ مقدمش ہمہ جا محترم است و قدم موزونی لزوش در ہمہ محافل
مستقیم برجادہ استقامت و انزو و مستقیم است و بحال استغنا در ہمہ اسرار
توکل مقیم ارباب استعداد بسر انجام یحتاج تحصیل سعادت میکنند و اغنیائے
معینہ بہ قدم حسن خدمت ذخیرہ نیت بذمہ خود میگیرند معاشش در نہایت
پاکیزگی و زکینہی است و کاشانہ اش کہ بیت الشرف اخلاص نشان است
در کمال موزونی و کیفیت آفرین در احیان سہ پہر صحن آں مکان بہ صفائی
روفت روب و آب پاشی چوں پیشگاہ آئینہ بدوہ پیرائے نظرها میگردد چو کی ہا
مفروش می شود نکتہ سخنان و موزونان مقررے کہ جز ولایت بجزی ایں صحبت
اند در خدمت شریفش حاضر شدہ عندلیب آسا بزم زمہ غزلخوانی تر زبان میشوند
و از بہار صحبتش گلہائے استفادہ دامن می برند طبیعت زکینش در نہایت

شوخ و سائیت و حرکات لطیفش در کمال رعنائے و خوش ادائے شعرش
 سرشوق ارباب کمال است و سخنش ہنگامہ فوز بزم وجد و حال شمع از نائج
 افکار چمن بہارش بضیافت سامعہ منتظران گل افشاں جریدہ شوق میگرد
 و آن اینست۔ رباعی

شعلہ شمع ز دل آید بیروں آہ دل سوختگان متصل آید بیروں
 ایں گہر نیست کہ نشمرہ بخاک نشام اشک گل رنگ بصد خون دل آید بیروں
 سراج الدین خاں آرزو بہتیر کلام انتامش اوراق گل
 منت پذیر و از نوئے شعر بلبل بہار چاشنی گیر رنگینی گفتگویش سامعہ را
 نرگسدان میکند و بہار روزمرہ اش فضائے بزم را چہنتان۔ مسودہ
 شعرش پہلو بکاغذ زرمی برند و ناز کیہائے خیالش خوں از رگ اندیشہ می چکا
 سفینہ اش مہیکل بازوئے عشاقست و جریدہ اش حامل ارباب وفاق فروغ
 انجن موز و ناست و چشم و چراغ محفل نکتہ سنجان جمیع سخنوران دہلی شیفتہ
 صحبت اند و تمام عمدہ ہائے دار الخلافت آرزو مند موصلت چو در ضمن
 کمالش شیبہ مساومت مضمراست بارباب دول خیلے صحبتش گیر است
 و در جمیع مجامع برنگ ہلال انگشت نما در بزمی کہ ورود مقدش می شو
 نوئے نہایت بلندی گردد و بھفلے کہ رنگ آفروز گشت صدائے مرجا
 بہو می پیچہ حصول صحبتش بہ مشتاقان اتفاقی است روز عرس میرزا بیدل مرحوم

بہ نسبت شاگردیش بزم آرا میگردد و عالمے را از صافیخانہ افکار ذلہ چین
منت می گرداند مطلع بہ ترمین این گلدستہ یادآوری جلوه تحریری یابد

بلیت

ز بس بردند با خود در محمدم رنج مخمورے

سزد لوح مزار میکشاں از شیم انگورے

میر محمد فضل ثنابت نشہ کلامش دماغ آراے ارباب وجد و
حال و نتیجہ فکرش سرشق اہل کمال افکارچین طرازش بزمک نیم بہار
شور افزائے دیوانگانست و گلہائے خیالش ہنگامہ پیرایے جنوں طینت
برغایت انواع و اقسام دقایق سخن آشنا و بہ تمہید متانت خیال از اہل
معاصر خود مستثنا جمیع مکتہ سبحان باعتراف استادیش تر زبان اندو بہ بہار
کمالات معنویت آماش گل افشاں بمقتضائے غنائے ذوقی و بنجابت فطرت
رجوعے باہل دنیا نیست و بر سائے نشہ فقر باز کستی باطنیا بکلیہ بے نیازی
مسند نشین توکل است و بذروہ بے احتیاجے سامان طراز عرض تحیل شکوہ
ہمتش پایے استقامت بامن درویشے پیچیدہ و خاطر استغنا مظاہر ش
خود را از رسوم ابتذال کشیدہ غیر از فکر شعر و تالیف کتب صوفیہ التفاتے
باسور دیگر نیست نسخہ مفیدے در علم تصوف از ہمہ کتابہا انتخاب نمودہ
چوں عمر شریفش با تمام آں وفا کردہ اوقات برخے از تلامذہ اش در تسمیم

آل مصر و فیست ارباب کمال همواره در خدمتش حاضر گشته تمتع وانی بر میشتند
و این معنی را وسیله سعادت می انگاشتند دیوان مرادف ترتیب داده و منت
بر اهل روزگار گذاشته مطلع دیوانش چهره افروز بیاصل است و نسیم کلام
شگفتگی پیامش نزهت طراز این ریاض -

رباعی

کشد چون دصال تو شمع جان مرا به بر بمشهد پروانه استخوان مرا
نگین ز صفحه چو بر غاست نام چهره شود جدا شدن ز تو پیدا کند نشان مرا
ابر اهیم علی خاں راقم از لبش گوش خرد گلچین است پرخش
نام خدا ز نگین است نسبت ز لب دو دمانش سبحانی شفیع خاں عالمگیر
میرسد و سخنش چون عالمگیر است - خراج از اهل سخن میگیرد و فکرش چمن طراز
یک عالم بهار است و سخنش بمقتضای رنگهای گوهر نثار بدیده گوئیهای
بر تامل شعر افوق میکند و بذله سخنش گویی مسابقت از اقران میر باید
با وصف کم بضاعتی با اسباب معاش خانه اش از هجوم مستعدان رنگ گلشن
است و شکوه روزگار که دلباهو خور کرده است اصلا بزبان نیست همواره
تر زبان شکر منعم حقیقی بوده باد و ستاں سرخوش هنگامه اختلاط است و شیرازه
بند مجموعه ارتباط نمونه از بهار طبعش بشاقان چشمگی می زند و بتقریب یاد آید
بزم بکسی را بخمال آل رنگین خیال می آید -

در ہر مکانے رقص است و در ہر جا سرود۔ ارباب فن بے غفلت و
مراحت سری د راں کارخانہ کشید و گل چین خیارک و سوزاک دامن
شہوت را بریز میکنند و چندے بخیازہ حسرت گذرانیدہ مشغول می شوند
غرض طرفہ کار گاہے و عجب تماشا گاہ ہست۔

ذکر کیفیت ناگل متصل سرائے خواجہ بسنت اسد خانی۔ اگلہ
در نہایت صفا و جلا ترتیب یافتہ و صاحب کمالے کہ موسوم بناگل باشد
مدفون گردیدہ است و ہنرم بہرہ نسلان عشق بنیان دہلی بکمال تقطیع و تزئین
فرزین و محلے گردیدہ جوق جوق بتقریب زیارت کہ در حقیقت مدعائے دیگر است
سرگرم تفرج می شوند و باشتخاص کہ مربوط اند بتبع گردیدہ داد دل خوش بیند
بیشتر اہل تجرید و غریب پیشگان باسید قبول و انتخاب آں جماعہ برنگ
گلہائے چمن خود را رعنا زیبا ساختہ بجلوہ گاہ عرض می آرند۔ مصرع
تا دوست کرا خواہد و میلش بکہ باشد

و از خواص آں مکان نقل می کنند کہ اگر غریب وارد آں نزہت کہہ
گردد فوراً بجنّت می رسد از کثرت تماشا ئے سواداں تماشا گاہ کہ وسعت
آبادیست تنگتر از دیدہ مور میگردد۔ مردم از صبح عازم آں مکان گردیدہ
طرف شام معاودت می نمایند و در ضمن بازگشت سیر حدایت و باتین کہ
بر سر شایع واقع است می فرمایند غرض دل خوشی کار ہا دارد و چیسر ہا

اختراع می کنند تعالیٰ شاء نصیب جمیع دوستان و اجاب گرداند۔

ذکر رینی مہابت خاں در اں رگینتاں کہ عرض کیفیت او طے
دارد جو انان زلمین و معرکہ گیران سراپا تزمین بتقریب گرفتن کشتی و اظہار قوت
و پہلوانی فوج فوج فراہم آمدہ ہر کد ام بہر یکے کہ مناسب قوت و صعب
داشتہ باشد میگیرند و حرکات عجیب و غریب کہ موجب تفنن نظارگیاں
باشد بہ وقوع آورده ارباب تماشا را مخطوط می گردانند در ہر گوشہ و کنار
صحبتے و در ہر سمت اجتماعی و اختلاطی صورت می گردد و شغفی بدہا سراسریت
می کند بعد فراغ این حرکات شیرینی ہا تقسیم کردہ ہر یکے بستمے روانہ می شود
و باز بروز موعود کہ یکشنبہ باشد حاضر آمدہ معرکہ آرا می گردد و سیراسرکان
ہم خالی از سلفے نیست اکثر مردم حسین وارد می شوند و نظارگیاں بتماشایش
گلچیں انبساط می گردند۔

ذکر سخن سازان محافل صاحب کمالے و معنی طرازان جامع شیریں
مقالے میرزا جان جانماں نزاکت مزاج بہار امتزاجش کہ پروردہ
آب و ہوائے گلشن معنویت از وسعہ کاری توصیف مستغنی است صبا بہ
اینکہ گاہے در کار گاہ مداحیش تار و پود ادراق گل بکار آید سرگرم چمن
آرامیست و نامیہ دریں اندیشہ کہ قلم ز گس روزی بتقریب نگارش مناقبش
علم افتخار برافرازد۔ مستعد گلشن پیرائے تار مسطر کلامش اگر از رگ گل

ترتیب دہند برجاست و مسودات افکارش بر پردہ چشم بلبل تحریر نمایند
فکر طبع رسا صفائی روز مرہ نجاست گفتگویش بشابہ نگہت گل مشام آرائے
سامعانت و عذوبت کلامش چون نیم بہار شور انگیز خون طینت است
ادائے سخن شوخی دارد کہ ناہم مخاطب پے بمعینش برد برنگ تجدہ مثل
سراز عالم دیگر برمی آرد و انداز حکم عکسے میرزید کہ تا مستمع ہوش بغہش گارد
بے اختیار شور از ہذا دش سمری زند کلام نمکینش نقل گزک محفل متانت
ونشہ فکرش صہبائے معنی پرستاں چاشنی دروش طبعی است و سوز عشقش
فطری بعد از تحصیل علوم تجرک یک جانبہ شوق محبت الہی بانقطاع علایت
پر دانستہ قدم بجادہ فقر گذاشتہ و درویشے را با میزانی جمع ساختہ عالمے
شیفتہ صحبت گرامیست تا کرا دست دہد و جہانے مشتاق ہم صحبتے تا طالع
کدام کس مساعدت نماید خواندن شعرش مزہ دارد کہ اگر جاں ہارا در جنب
صلہ او بتواضع بگذرانند مفت ہمت است و لطف سخنش ناخن بدہانیز
کہ نقد رواہا در کف تنگش آں صرفہ فطرت اگرچہ تقدس ذات ایں
نشہ سنج معنی ازاں رفیع تراست کہ در سلک موزونان مذکور گردد۔ لیکن
چون زبانش بفکر شعر گل فتائی دارد ہذا قلم گستاخی رقم سری دریں
وادعی کشید امرائے عالی شان بہ تمنائے لازمست تدبیر ہای بکار می برند
و صحبتش میسر نمی آید روز پنجشنبہ در مسجد جہاں نما اکثرے از متر صدان

سادت حضور دیر جا کامیاب مقصد می شوند در دلی بکنه اقامت گاه
 شرفیست لکن چمن طبعیت رنگین به نثرات مائل است و تبدیل مکان همیشه
 منظور نظر - بطریق ندرت صحبت والا کس را دست میدهد از آنجا که بارادت
 کیشال صمیم گوشه خاطر هست بمقتضای نوازش چوں معنی بیگانه بیک نگاه
 ورود فرموده کلبه محقر منتظران را نورانی می فرماید - اگر چه اشفاق عظیم ایشان
 نسبت به روض و شریف یکساں است و بمقتضای عنایت توجه
 مخصوصی بحال ارادت آسمال است فقیر اکثری استفاده فیوضات نموده -
 غریب خانه هم به نزول مقدم ضیاء توام بیت الشرف تجلیات گردیده -

معنی یاب خال از چیدمان بادشاهی است رنگینی طبعش بمشابه است
 که اگر بهار در یوزه گری نماید می تواند گلشن امکان را زیاده ازین رنگین گرداند و شوخی
 سخنش بر تبه که اگر نگفت گل نکته آموز سبک روحی شود بیشتر از بیشتر شام آرا تواند گشت
 دستینه غزال معنی بد بیضا دارد و در ادای لطف سخن اندیشه ساغرل به سامان تمام میگوید
 وادامای طرفه بکار می برد که سامع بوجد می آید سویم ماه صفر که عرس میرزا بیدل مرحوم
 است جمیع شعرا دلی بر مرز ایشان مجتمع می شوند و دیوان میرزا را
 در میان گذاشته افتتاح شعر خوانی از انجامی کنند و بعد ازین بندریج مسودات
 اشعار خود را بهر سر آورده از حضار مجلس متوقع تحسین می شوند اول کسیکه
 شروع بغزل خوانی میکند همین عزیز است و در حقیقت تقدیمش مستحسن ارباب

معنی است شعرش از ابتدا تا انتها ناخن زن دلبا است و از اندیشه نکتہ گیر
مبرا مطلعے بآمین یادگاری درین تذکرہ ثبت می شود و آں اینست . بدیت
بگلشن چشم شہلایت چرمی آشام می گردد

دکان حسن خواباں تخته چوں با دام می گردد

حرمیں مہمان دیار ہندوستان بہشت نشانت و بعلو طبیعت و
تقدس فطرت ممتاز سخنوران زمان است اصلش از ولایت ایران است
بمقتضائے وارثگیہا و آوارگیہا در عالم سیاحت لباس ارباب فقر سری
بہ دہلی کشیدہ مقدمش ہمہ جا محترم است و قدم موزونی لزومش در ہمہ محافل
منقظم برجادہ استقامت و انزواستقام است و بحال استغنا در مہمان سرا
توکل مقیم ارباب استعداد بسر انجام یافتہ تحصیل سعادت میکنند و اغنیائے
معینہ بتقدم حسن خدمت ذخیرہ نیت بذمہ خود میگیرند معاشش در نہایت
پاکیزگی و زنگینی است و کاشانہ اش کہ بیت الشرف و اخلاص نشان است
در کمال موزونی و کیفیت آفرین در احیان سہ پہر صحن آں مکان بہ صفائی
روفت روپ و آب پاشی چوں پیشگاہ آئینہ جلوہ پیرائے نظر با میگردد و چونکی با
مفروش می شود . نکتہ سبحان و موزونان مقررے کہ جز ولایت تجری ایں صحبت
اند در خدمت شریفیش حاضر شدہ عندلیب آسا بزمرزہ غزلخوانی تر زبان میشوند
و از بہار صحبتش گلہائے استفادہ دامن می برند طبیعت زنگینش در نہایت

شوخی و رسائیست و حرکات لطیفش در کمال رعنائے و خوش ادائے شعرش
 سرشت ارباب کمال است و سخنش مہنگامہ فروز بزم وجد و حال شمع از تاج
 افکار چین بہارش بضیافت سامعہ متظران گل افشاں جریدہ شوق میگرد
 و آن اینست۔ رباعی

شعلہ شمع مسلسل زد دل آید بیروں آہ دل سوختگان متصل آید بیروں
 ایں گہر فیت کہ نشمرہ بخاک افتام اشک گل رنگ بصد خون دل آید بیروں
 سراج الدین خاں آرزو بتحریر کلام انتسا مش اوراق گل
 منت پذیر و از نولے شعر بلبل بہار چاشنی گیر رنگینی گفتگویش سامعہ را
 نرگسدان میکند و بہار روزمرہ اش فضاے بزم را چہنتان۔ مسودہ
 شعرش پہلو بکاغذ زرمی برند و نازکیہائے خیالش غول از رگ اندیشہ می چکا
 سفینہ اش مہیکل بازوے عشاقست و جریدہ اش حامل ارباب وفاق فروغ
 انجمن موزونانست و چشم و چراغ مصل نکتہ سنجان جمیع سخنوران دہلی شیفہ
 صحبت اند و تمام عمدہ ہائے دار الخلافت آرزو مند مواصلت چو در ضمن
 کمالا تش شیعہ مساومت مضمراست بارباب دول خیلے صحبتش گیر است
 و در جمیع مجامع بزرگ ہلال انگشت نما در بزم کہ ورود مقدش می شو
 نوائے تہنیت بلند می گردد و بھفلے کہ رنگ افروز گشت صدائے مرجا
 بہو امی بیچہ حصول صحبتش بہ مشتاقان اتفاقی است روز عرس میرزا بیل محم

بہ نسبت شاگردیش بزم آرا میگردد و عالمے را از صافیخانہ افکار ذلہ صین
منت می گرداند مطلعے بہ ترمین این گلرستہ یادآوری جلوہ تحریری یابد

بیت

ز بس بردند با خود در لحد ہم رنج مخمورے

سزد لوحے مزار میکشاں از شیم انگورے

میر محمد افضل ثنابت نشہ کلاش دماغ آراے ارباب وجد و
حال و نتیجہ فکرش سرشق اہل کمال افکار چمن طرازش بزنگ نیم بہار
شور افزائے دیوانگانست و گلهائے خیالش ہنگامہ پیرے جنوں طیتا
بر غایت انواع و اقسام دقایق سخن آشنا و بہ تہمید تنانت خیال از اہل
معاصر خود مستثنا جمیع نکتہ سنجان باعتراف استادیش تر زبان اندو بہ بہار
کمالات معنویت آمالش گل افشاں بتقتضائے غنائے ذوقی و سنجابت فطرت
رجوعے باہل دنیا نیست و بر سائے نشہ فقر باز کستی باغیا بکلیہ بے نیازی
مسند نشین توکل است و بذروہ بے احتیاجے سامان طراز عرض تجمل شکوہ
ہمنش پائے استقامت بامن درویشے پیچیدہ و خاطر استغنا منظرش
خود را از رسوم ابتذال کشیدہ غیر از فکر شعر و تالیف کتب صوفیہ التفاتے
بامور دیگر نیست نسخہ مفیدے در علم تصوف از ہمہ کتابہا انتخاب نمودہ
چوں عمر شریفش با تمام آں وفا نکرده اوقات برخے از تلامذہ اش در تہمیم

آں مصروفیست از باب کمال همواره در خدمتش حاضر گشته تمتع وافی بر میشتند
و این معنی را وسیله سعادت می انگاشتند دیوان مرادف ترتیب داده و منت
بر اهل روزگار گذاشته مطلع دیوانش چهره افروز بیاورد است و نسیم کلام
شگفتگی پیامش نزهت طراز این ریاض -

رباعی

کشد چو صبح وصال تو شمع جان مرا به بر بمشهد پروانه استخوان مرا
نگین ز سنفحه چو برخاست نام چهره کشود جدا شدن ز تو بید کند نشان مرا
ابراهیم علی خاں راقم از لبش گوش خرد گلچین است پهنش
نام خدا رنگین است نسبت نسب دو دامنش سجای شفیع خاں عالمگیر
میرسد و سخنش چو عالمگیر است - خراج از اهل سخن میگیرد و فکرش چمن طراز
یک عالم بهار است و سخنش بمقتضای رنگهای گوهر نثار بدیده گوئیهایش
بر تامل شعر اتفوق میکند و بذله سنجی هاش گوی مسابقت از اقران میر باید
با وصف کم بضاعتی اما اسباب معاش خانه اش از هجوم مستعدان رنگ گلشن
است و شکوه روزگار که دلباهو خورده است اصلا بزبانش نیست همواره
تر زبان شکر منعم حقیقی بوده باد و ستاں سرخوش به گامه اختلاط است و شیرازه
بند مجموعه ارتباط نمونه از بهار طبعش بهشتا قان چشمگی می زند و بتقریب یاد آوردها
بزم سبکی را بخیمال آں رنگین خیال می آراید -

یدر بیضا دارو از ہر لفظ مرثیہ اش درد مبارد و ہر کلمہ اش خون از دیدہ ہامی چکاند
مضامینے در ریختہ می آرد کہ فارسان مضمار فارسی زمین گیر می شوند شعرش چو ل
ماشی از درد و اندوہ است بجز دشیندن طبائع را مقارن غم و الم میگردد اند و
بے اینکہ بہ آنگے درست نماید برقت می آرد و سخنش تا شیر عجبی است و در کلاش
تصرف طرفہ -

ذکر ارباب طرب نعمت خان بن نواز - در ہندوستان
وجودش از نعمتہائے عظمی است در اختراع نغمات و ایجاد شعبات یطولے
دارد و بانایکان پیشین پہلومی زند و موجد خیالہائے رنگین است در چناب
زبان تصانیف دارد بالفعل ہر جمیع مغنیان دہلی است و بمقتضائے تنائے
ذاتی غیر از بادشاہ پہچکس سرفرونی آرد و در عہد محمد معز الدین طرفہ ساز و برگی
داشت در عہدہائے بزرگان حاضری شود و خود ہم یازد ہم می کند روسا
و اعیان شہر ہر ماہے روز یازد ہم بخانہ اش ہجوم میکنند بشاہ کثرت می شود
کہ جا بہم نمی رسد - لہذا از صبح مردم سبقت می کنند و این صحبت تا سنیہ
صبح می کشد و ختم را گہا بریہاش می شود در نواختن بین ہمارتے دارد کہ شاید
در عرصہ وجود بہترین خلق نشدہ باشد - بدیت

مطرب این بزم از بس راہ دہا میزند

دست بر طنبور و ناخن بر دل ما میزند

زہے مین نازنمی کہ تا بردوشش نشست ہوش از دماغ چو صدا از تار بر جست
 کہ وہائے بینش در نظر باریک پس چوں شیشہ ہائے بادہ مستی خمیر - و تار لیش
 بشاہ رگ کرد جاں ستاں شور انگیز مضراب ناخوش تا بساز آشا شود نالہ ہا
 چو صدائے تار از دلہا جستہ اند و شعلہ صدا تا از حجرہ بلند شود قالبہا بسان
 کہ وہتی گردیدہ شور تحسینہا بہواری پیچید و نغمہ دیگر طسج می گردد و آہنگ آفرین
 بفلاک می رسد و غلغلہ در بزم ناہید می افکند آشنایان عالم آب را در صبح
 امکان کہوئے بہ ازیں نظر نہ رسیدہ و مشتاقان نغمہ را آہنگی بہ از آہنگ
 نعمت خاں بگوشش نخوردہ - **فرد**

عالم آہست می گویم باواز بلند
 آشنائی بادہ را باید کہ و برداشتن

بر اویش در تہید آلات طرفہ دستے دارد تا چہار چہار ساعت بچندیں
 رنگ بہ نعمات مختلف و آہنگہائے بیشی مترنم می شود و بقوت استعداد
 اعادہ باصل آہنگ می نماید ہوش در تضرع آواز کلہ مغنیای می پرد و
 ایں قسم صنعت و قدرت مقدور هیچکس نیست خواندنش بحقیقت است
 برادر زادہ اش در نواختن سہ تار عجب ہمارتے دارد طرزے تازہ ایجاد
 کردہ تلاشہائے کہ از ساز ہائے عمدہ بظہور می آید از سہ تار بتقدیم می رساند
 از انجوبہ روزگار است مکرر اتفاق ملاقاتہا شد و صحبت ہائے مستوفی

دست بهم داد مشار الیہ بسیار رعایت خاطر منظور می داشت و بعد از انتشار کثرت ہم تا صبح بیک و تیرو سرگرم ترغمی بود و فرمایش های راقبول می کرد و بانشر اح خاطر مترغمی گردید۔

تاج خاں از قولان است برنگی نغاش از عالم بخودی پیغام میداد و بسان نے کوچہ داری راہ از خود می کشاد رنگینی نغمہ اش از آہنگ بلبل رنگیں تر و نوایش از ورق گل نازک تر سامعہ در وجد بے اختیار بود و فضولیہاے شوق مستی تکرار آہنگش چون خامہ ہزار ہزار نیزنگ در بغل و الفاظ صوتش با وجود تفصیل چندین شعبات ہاں فقرہ مجمل طبعیت قسمی احتیاط حاصل میکرد کہ غیر از نغمہ اش بہ هیچ چیز ملتفت نمی گردید و با کولات و مشروبات نمی پرداخت عمدتاً چندین مرتبہ با امتحان رسید چون مذاقش بچاشنی فقر و درد آشنا بود اکثرے دین ترغم گریہ میکرد غرض کہ دمش گیرا بود و اثرش درد لہا رسا ہفتم ہر ماہ بخانہ اش مجمع بود و اکثرے از فقر و مشایخ کہ قدردان سمع بودند تشریف می آوردند و جمیع قولان معتبر حاضر می شدند و بنوبت نغمہ آزمائی می کردند با اعتقاد فقیر بر جمیع حاضرین ترجیح داشت پسراش جانی و غلام رسول از شراب این بادہ روحانی خط وافر دارند و خلف الصدق پذیر اند و با ہمدیگر اتحاد بہ مرتبہ تمام دارند کہ اصلاً فرقے محسوس خیال نمی شوند چون با اینہا ربطے بود اکثر از صحبت با احتیاط ہر دوا

باقربنورچی تارطنبورش رگ جانست که تا به تحریک آمد دلہارا بعثت
 میکرد و نغمہ اش سوہان کہ دلہائے گراں جاناں، بمجد استماع خراشیدہ میشود
 خزینے صدائے سازش اکثرے سامعان را برقت می آرد و خودش را بوجد
 کاسہ طنبورش از ساغر بادہ در چشمستان خوشنما و گردن سازش در نظر با
 رنگین تراز گردن مینا تلاشہائے جربہ اش را صدائے آفریں مہیا و ادا ہائے
 پرداختہ بے ساختہ را پیام تحسین در ہوا میرسد خربورش را اگر بر خر عیسیٰ
 ترجیح دہند می رسد و نغمہ اش اگر شعبہ لحن داؤدی تصور می نمایند می زیب
 در سر کار بادشاہے منتظم است و در امثال و اقراں خود محترم۔

حسن خال بابی قامتش درین فن بیان چنگ خمیدہ و دخیلگی مشق صبح
 پیرہیا از جیب عمرش دمیدہ از غایت ضعف سرش چوں تار باب
 رعشہ ناک و ہموارہ در غم معیشت معین سینہ اش چاک بیچارہ و دچک فلاکت
 گرفتار است مگر رب الارباب بایداد او رسد در مستعدان این فن رباب نازی
 او مسلم الثبوت و کمال ہمارت وارد از مشاہیر دہلی است۔

غلام محمد سازنگی نواز ترزبانی سازش سامعہ نواز است و حزینی
 آہنگ دخیل اش خارا گداز۔ کما نچہ اش در ہر کشش تیر ہائے متواتر بجا نہا
 میرساند و مضربش متصل ناخن بدلہامی زبند مشقش در نہایت نخیلگی و فصاحت
 و نوائے سازش مستعانا احتفاظ وافی از باب این فن مستثنیٰ می دانند

بتوقیرش می پردازند بیشتر بامشایخ مربوط است و بنحیال خود نشه فقر دارد
صحبتش با همه اشخاص گیر است و تعریفش همه جا پذیرا -

رحیم سمن و تمان سمن از نیا رتوان سمن اند رسائی استعداد ایشان
بر صحت نسب گواهی میدهد و در واقع مخدوم زاده جمیع مفتیان اند رسائی حنجره ایشان
غلظت در بزم ناهید می افکند و قدرت لغزش گره بر روی هوا میزند صدای مرتبه
تاج گلو که هر قدر بمبد و شد پردازند زورش کمی آں ندارد و آهنگ آیینی بوفیق
که هر چند بترفع صوت پردازند خارج آهنگ صورت نه بندد در عالم کبت اعجوبه
روزگار اند و در عرصه دهر پدمبارز سپه سالار آمد آمد نشیندش تعلیم خرام
بسیل بهاران میکند و معاودت آهنگش بمرکز اصول آواز تلام امواج دریا
می دهد یکمرتبه بحسب اتفاق اینها و حسین و هولک نواز که نادر العصر بود
و حسن خاں ربابی و گھانسی رام کپھاوجی که بے نظیر وقت خود اند بهیئت
مجموعی مجتمع بودند و هنگام ابرهم بود طرفه صحبت روداد در جنب لغات
ایشان اصلا شور و غم مسموع نمی شد و در عمارتے که طرح صحبت بود چپیس
بخیل میر سید که صدای اینها سقف را شکافته بر می جھد مدت ها مزه ایں
صحبت متکلمن خاطر بود مصرع یاد ایا می که عیش را یگانے داشتیم
قاسم علی از تلامذہ نعمت خان اند و اکتساب ایں نعمت از ایشان
کرده ذلہ وانی برداشته اند آثنا حسن رشادت از حسین اینها لایح و نکمت

قبول از شایم صورت فایح کبت بزمینی تمام می خوانند و سامعان را ممنون می سازند در پیشگاه ظل سبحانی در امثال خود امتیاز دارند و امرای بیشتر توقیر می کنند چون عنوان جوانی است و نغمه و صوت در کمال مناسبت مستبول جمهوراند و بر دلها اثر نغمه اینها مترتب می شود کیم ترابه اتفاق شنیدن شد اشتیاقنا میل است لیکن بے استعدادیها حایل -

معین الدین قوال استاد زمانه است و در فنون قوالی یگانه نوع نغماتش چون گلهائے گلشن کشمیر خایح از دایره شمار و تملیح سیل آهنگ چون دور و تسلسل روزگار متعذر الانحصار آهنگش بزمگ خاصه بهزاد نغمه را بر صفحه هوا تصویر می کشد و غزال جرسته صدا را بدام نفس در تسخیر می آرد تردید غنا و البسته گلوئے اوست و تجوید نوا شیفته آرزوئے او قصه مختصر صافی به ازین سامعه را در عالم امکان نیست خدا گوش شنوا نصیب کرد ناد -

برهانی قوال مطلق غنائهائے تصرفش در عالم موسیقی شنیدنی است و آهنگ نغماتش برائے ضیافت سامعه دوستان تمنا کردنی مشقش از پختگی انطون خیال رسیده و در همین فن صبح پیری از مطلع عمرش میدید با شاه کمال که سر و قرار با وجد و حال اندر طرفه ربط است روز شنبه مجلس انعقاد می یابد و دست آویز عجب جیت تواجده بدست تصوفه می آید کیم ترابه صحبت دست بهم داده بود و در همین محفل چنان بهل طعنه

دارد شدہ بود کہ در جنب صولت صدائش آواز کرناے افعال می کشد و بشد
آہنگ خاج آہنگش و بر اعضائے حاضران قیام می نمود و ارباب حال
متواجد بودند و موقوف نمی کردند۔

برہانی امیر خانی آہنگش باعتبار است و صدائش متوسط بمذاق
امیر خاں ترغمی دارد و در ادائے نعمات خیلے تمکین بجارمی برد و سامعین
منتظری دارد۔

رحیم خاں جہانی از منتبان سرکار امیر خاں است خیال را
بمزمہ می خواند و تلاشہا بجارمی برد شنید نیست۔

شجاعت خاں نسبتش بہ کلاونت ہائے عمدہ اعلیٰ حضرت
می رسد در کبت دعویٰ دارد لیکن اثرے در دلہا نیست و ضعیف متصدیاً
است و دستار را بہ ترتیب و تقطیع می بندد و التزام سرپیچ دارد چشمش ہمیشہ
بسرہ آشناست لیکن با بے بصران اورا منظور نمیداریم۔

ابراہیم خاں کلاونت یکمرتہ در مجمع اتفاق شنیدن شد سامعہ
آفندہ مخطوطا نگردید کہ اعادہ صحبت بخاطر بگذرد مثل میر بود لیکن برنجہ ہندستان
زابل معروف بودند۔

سوا و خاں مشہور کولہ و سوادہ در وقتے از مشاہیر دہلی بودند الحال
چوں دہلی کہنہ اعتبارے نہ داشتند قدما را بصحبت اینہا شغف بود۔ لیکن

جو انان ایر عصر اعتنا بہ کمال آہنائی کردند و احترامش در انال و استرن
بہاں و تیرہ بود۔

بولے خال کلا و نت از ملازمان بادشاہست و در جرگہ ناظران شاہی
اعتبار دارد خواندش قدا پند است۔

گھانسی رام پچا و جی در فن خود مہارت مالا کلام دارد اگر سازش
را بجائے چرم از گلبگ ترتیب دہند بجاست کہ حرکات دستش چون برگ
بروئے ہو ا خرام دارد گردش انال با در کمال نازکی چون طیش نبض مستقیم
در نہایت آرمیدگی است و جنبش اصابع از فرط ملایمی بزرگ اندیشہ
ذوالعقول در عین مہواری و سنجیدگی۔

حسین خال ڈھولک نواز نادرہ روزگار و اعجوبہ اعصار است
رتبہ نواختن ڈھولک را بدرجہ اقصی رسانیدہ کہ زیادہ بریں متصور نیست
اہل ہند متفق اند کہ بہ ازیں ڈھولک نواز از سرین دہلی نشو و نما نکرده در
مجمعہ بآئین تفاخر نقل می کرد کہ اگر تا شش ماہ در یک مجمع صحبتہا امتداد کند
میتوان ڈھولک را در ہر راگ بطریق شبہ نواخت کہ شائبہ ابتذال در آن
نباشد و حاضران تصدیق این معنی می کردند و در واقع ید بیضا داشت
اگر قرص آفتاب و ہتاب را بجائے خبر اش استعمال نمایند سزد و اگر
انال اورا کہ در سرعت سیر کرد از شوخی نگاہ می برد بچو اہر گرنامیہ تر صیغ

نمائند می سزد بے اندیشہ بہ تشخیص می پرداخت تبدیل گت می کرد و بنام جمع
بفہیم می کرد رنگ دیگر بروئے کاری آورد. زبانها صرت تحمین بود و بیاہنا
وقت آفریں۔

تہنا کہ از جملہ تلامذہ اوست بلیاقت خلیفت، امتیاز دارد و از طرز مندل
ترکاز است ہر چندے کہ باو نمی رسد چوں بہتر از دہلی نیست نعم البدل
می انگارند۔

شہباز دھمدھے نواز پدرش در سرکار اعظم شاہ نوکر بود و ہمیں
ساز را می نواخت بالفعل در تمام دہلی نظیرش نیست صنایع بکار می برد کہ
از پچھا و ج و ڈھولک نواز امکان ندارد و بیعت خوانندہ ہر راگے کہ قش
باشد در ساز خود می نواز د چنانچہ آہنگش مفہوم ستمعان می شود اگرچہ بیشتر در
طبیعت متبول اس امر انکار محض داشت لیکن بعد از حصول صحت روایت
تبصیق انجامید۔

نقد نام شاہ درویش سبوچہ نواز اعلیٰ مادر زاد است در نواختن
سبوچہ قسمے تصفات بکار می برد کہ از ناصیہ پچھا و ج و ڈھولک نواز عرق
خجالت می چکد و شیشہ حوصلہ از چاکدستی ہائش تن شکستن می دہد معاشر
توقیر تمام سواری بہ تکیہ اش فرستادہ می طلبند و صحبتہا می دارند و سازی
اختراع کردہ کہ جامع چندیں ساز است ہمصلٹ ڈھولک دارد و ہم پچھا و ج

و در ضمنش صدای طنبور برمی آید هر چندے که بصر ندارد لیکن بصیرت دارد۔
 نابینائے دیگر بنظر آمد که شکم را موافق قانون و اصول با سلوب و دھولک و پکھاج
 می نواخت و تلاشہائے نازک بظہور میرساند اکثرے از طوائف بدستکاری
 ساز شکمش رقص می کردند و فتورے در ارکان اصول راہ نمی یافت شکمش از
 کثرت ضرب چوں بختش سیاه شدہ بود۔

ن
 تفتی از عمدہ بھکت بازان است و سرخیل حسیع شعبدہ طرازان ہندو
 از منظور ان جناب سلطانی است و ارباب سرے خلوتخانہ خاقانی امرائے
 عظیم الشان بجمال توقیر دعوت می کنند و خواہن صحبتش می باشند سامان بھکت
 از اقمشہ و اسلحہ مناسب رسم ہر دیار و ہر فرقہ در خانہ اش موجود و ہتیا و
 اسباب ہزار رنگ تماشا بفرآور صنعت او در کیسہ استعدادش آمادہ و
 پیدا امارت متعدد چوں گہائے رنگارنگ در گلشن کارگاہش حاضر و سبز
 عنبر طبعی برنگ ریاحین نورس در چین زار اکھاڑہ اش مستند یکطرفہ سرقہ
 نو خطان بصید دل نظار گیان دام گرفتاری در زیر سبزہ پنہا می کنند و بیک
 سمت جرگہ خوش نگاہان بہ تیر غمزہ دلدوز تماشا میاں را بخییر می سرمایند
 صبیحانش کیسہ خمیر مایہ سفیدہ سج فطرت و طبعانش یکقلم نمک مایہ نعمت خانہ
 قدرت خانہ اش جلود گاہ پری خانہ است و کاشانہ اش رشک آئینہ خانہ
 پیچ و تاب میان نازک کمران برگ گل را بتاب می آرد و سلسلہ زلف

مشکبویاں نبض سنبل را در اضطراب - سہی قدان از خرام نازمین در انداز
 تسخیر دہا و سیہ چشمان با تمامی سخن گوچوں پیام جاہنا ہر جا امردی از طلیہ
 مردمی عاقل می شود چشم آرزو روشن است دہر کجا طفلے ملایم واقع شود
 خانہ بنالش رشک گلشن قبلہ حیران ہر صنف است کہ نسبت کمال را
 بدو منتہی میگردانند ورب النوع مخنثان ہر نوع است کہ باضافت
 بیعت او کلاہ تفاخر می افزا زند سخن مختصر رئیس المختثین است انیس النوادیہ
 عطائے عدیم المثال شاہ دانیال المعروف بہ سرخی - طوطی نالہ قدش
 باوجود نواسخی بسان بلبل ہزار داستان بچیدیں زبان آشنا است و در نقالی
 و لطیفہ گوئی با سلوب ندما در عالم مصاحبت بے ہمتا از کثرت مشق و فرط
 اختلاط در باب موسیقی در کبت و خیال وغیرہ اقسام ایں فن ہمارت خاصے
 دارد چنانچہ ماہران ایں پیشہ توقیرش می کنند وچوں دریں حالت خود را
 بفقیہی منسوب می کند و آبا و اجداد خود را متاخر میگیرد رعایت حرمتش
 واجب می دانند کہ خواندش خیلے بہ سختگی و رنگینی است و در حقیقت باب
 مجلس اکابر است و در نشید ہائے قدما نشید صوفی قریب بانہار ہر عالم
 یک نمونہ دارد و بایں تقریب ساز و برگ معیشت فراہم می آرد و در
 جمیع محافل دخیل است و در ہمہ مجامع دلیل با امر ازادہ ہائے شہر
 مربوط است وچوں مرد متحل و خوش گوشت عقد صحبتش در ہمہ جا منوط

ہر جا کہ وارد شد طرفے از جلب منفعت متصور گردید از مغتلمات است و شہید
 طعامہائے الوان در جنب اشتہائے صافش جوع البقر انفعال می کشد و بملک
 خورنش بلایع اذکیا مانع می گردد و در اکل طعام طرفہ کمشی دارد و در خواہش حقہ
 عجب اضطرابی خوابیدنش ہم از خالی دہشتہ نیست و صبح بر خاستن و تنہی در تنہی
 کردن ہم بے وحشتہ نہ بایں ہمہ نظر رنگینی و صحبت و آرائش مراعات با عمل
 می آید و طبعیت مجوز مفارقت نمی گردد قابل مجلس و لایق محفل۔

ذکر خواصی و انوٹھا از نقالان معتبر دہلی اند و مد سرکار بادشاہے
 ملوک و منتظم در انشا بمضامین رنگین نشاط آورستند اند و در گذارش نقول تازہ
 ایجاد بے ہمتا خواندن خیال و قص و ہم علمے دارد در محفلے کہ اجتماع طوائف
 باشند نشہ رنگینی اینہا دو بالاست و دماغ تقریرش اوج کراستہ و مزہ ہم از
 نہہالان ہیں چین اند و نو بادگان ہمیں گلشن در رقصہا طراز و در ادلم سراپا
 انجاز در شوخی و تنگی باب اختلاط و برائے منادمت قابل ارتباط کا کلہائے
 رسائش چوں عمر در از خوشنما تر و دنبالہ ہائے چشم سیاہش از حدنگاہ ہم رسا
 نزدیک ہائش موزوں و گفتگو ہائش ہمہ خوش مضمون۔ فرد

بہر طرف کہ نگہ می کنم تماشا نیست

خدا کند کہ فلک فرصتے دہد مارا

ذکر یاری نقال قلم را از پرطوطی ایجاد باید تا تعریف سبزہ خطش کہ

یکتلم خط نسخ بر صفحہ ریاحین می کشد شروع نماید و زنگار را بجا مرکب استعمال
باید نمود تا سطری از کیفیت بالئے حسن سبزش بہ تحریر تواند رسید بلیت
حسن سبز آفت جاں بود نمی دانستم
دام در سبز نہاں بود نمی دانستم

شکوہ حسن نہ بمرتبہ کہ نگاہ بے محابا بمقابلش تواند گردید و صفائی رنگ نہ بدو
کہ نظر در حوالی آں جا تواند گرفت انداز خرامش برنگ شاخ گل از نیم
بہار در خم و چیم و عشوہ نگاہش بسان جلوہ پر یزادان خیال در رم ہر کیکہ
دو چارش شد چوں پری زودہ مدہوش است و ہر کہ در کنارش راہ یافت
تا بقیۃ العمر حسرت آغوش سبز بہار در جنب سبز حنش چوں موے خمیر است
و گلہ رتہ چمن در مقابل طلعتش زمیں گیر قطعہ

خوبی حسن خوبی آواز بہر دہر یکے بہ تنہا دل
چوں شود جمع ہر دو در یکجا کار صاحب دلاں شود مشکل
ہمگی طائفہ اش موز و نست و نقالانش سراپا خوش مضمون دوسہ نو نہال
دیگر سمدین چمن مستعد قد کشیدن اند فلک حاسد فرصت نظارہ کر است
فرماید۔

ذکر معشوقہ ابوالحسن خاں پسر شریف خاں
خمیر یاہ فطرتش ناشے از تمکین است و مزاج سراپا بہاج چون صحن گلشن

ز گیس ادائے بہر حرف منته بخاطر می گذاشت و بہار تبسمش بطرح یک گلشن
 بہمت می گماشت تکلم سنجیدہ اش از عالم متانت و وقار و روزمرہ صافش
 جہانے مستنبط از حسن گفتار خواندش در نہایت خوبی و دلربائی و رقصش در محال
 خوش آیندگی و رعنائی و رودش در کاشانہ میاں محمد ماہ غفرلہ اتفاقی بود
 ارباب محفل آنہمہ احتیاط برداشتند کہ تا حال ہر گاہ ذکرش بر می آمد در حیرت
 تجدید صحبت او زمرہ سنج تا سفا می شوند۔ بکتے و یک خیالے در سورتہ مسموع
 گردید کہ اگر ہمہ عمر اعادہ اش نمایند طبیعت را سیری ممکن نیست و استغنا متصو
 یہ صحبتش نہ چوں تجلی برقی بود کہ تکرار صورت نہ بہت۔

ذکر جمہ اقوال زیب مجامع ارباب وجد و حال و شمع محفل صوفیہ
 تواجد اشمال نصوص قرآنی را کہ مشتمل بر وحدت وجود است با آہنگہائے
 خریں می خواند و متصوفہ را بسان مرغ نیم سبل مضطرب می گرداند اقوال
 مشایخ سلف آل قدر مستحضر کہ اگر بترتیب کتاب سلوک پردازد گنجائش
 دارد و اشعار شعرائے صوفیہ آن ہمہ از برکہ اگر بقیتہ تعین آرد سفینہ محجم کہ
 منتخب و مستنبط جمیع دواوین قدیم باشد می تواند ساخت و وجد و حال فقر
 فرع نغمائے اوست و اضطراب دلہا متعلق ساز و نوائے او مدوح جمیع
 مشایخ کبراست و محبوب ہمگی فقر او در خانقاہ شاہ باسط کہ برادر زادہ
 صمصام الدولہ اند و خود را در فقر و محبوب نمی کنند و در ہر ہفتہ روز یکشنبہ

صحبت خاصه منقده می گردد فقراء و اغنیاء را در باب تماشا هجوم می کنند و همه روز
 سماع مستوفی دست بهم میدهند و از کثرت اشخاص حسین خانه ایشان مثل پرخیاء
 می شود چوں جثا از ملازمان ایشان است بلکه از تربیت یافتگان همواره ملتمز
 آن انجمن فیض نشان است و اکثری بتصانیف ایشان که در فن قوالی طرفه
 مهارت دارند رطب اللسان خصوصیات این محافل وجدانی است نه بیانی
 مصحح قلم اینبار رسید و سر بشکست

ذکر رحیم خاں و دولت خاں و گیان خاں و همدو ادلا
 دلیل کمال اینها اینست که از اخلاف کوله و سواد اند که شهرت خوانندگی
 ایشان از فرط وضوح محتاج بیان نیست و در واقعہ این ہر چہاں برادر
 در خواندن خیال نظیر ندارد و بایں نازکی و بایں پرداز می خوانند کہ طبعیت
 سامع بے اختیار متلذذ می شود و باعتبار کمال تعینی دارند خصوص دولت خاں
 کہ نازک مزاجیہائے معشوقانہ اوقیامت می کند پنجم ہر ماہ در خانہ اینہا مجمع
 است جمیع قوالان و ارباب غنا مجتمع گردیدہ داد خوش نوای می دہند و چوں
 آن ہنگامہ محضر ارباب کمال است سند سختگی حاصل می کنند بعد فراغ دیگران
 نوبت باینہا میرسد خیلہ انتظار کش باید گردید تا دولت خاں زباں را بر نیز
 آشنا گردانند چوں صدایش باریک است و کثرت غنائق مردم بتلاش تقرب او
 طرفہ سیمہا بجاری بر نہ تا سامعہ تند نباشد احتمال شنیدن نیست بیشتر مردم تمبیت

اشخاص محل لفظ تحمین استعمال می کنند و محروم می روند۔ و رحیم خاں کہ در سادگی
 پر کارے دارد و نقش در کمال بختگی و خوش ادا ایست و آہنگش در نہایت خاطر
 فریبی و دلربائی امرا باشتیاق و بتلاش اینہارا منتظم سرکار خود با می کنند و
 دست بدست می برند و حرکات ناملاہم اینہا کہ از افراط دادن شراب
 سرزد می شود متحمل می شوند چون چشم سیاہ مست خواباں ہمہ روز مخمور می باشند
 و غیر از گفتگوئے مینا و جام حرفے ندارند۔ کیا آن خاں و ہڈو کہ برادران خورد
 اندایں ہا نیز در عالم خود تماشہا دارند و از اہل مجلس ذلہ آفریں بر می دارند
 جمیع مشاہیر دہلی دریں ہنگامہ حاضر می شوند و عرض کمال می دہند و جمیع
 خاطر خواہی است و صحبت بچسبی۔

الہ ہندی امر دیت مخطط مشتملہ تناسب اعضا ترکیبش شبہا بسیار
 خوب می نماید پدرش از مشاہیر قوالان بود و خودش ہم خیال را بجزہ می خواند
 و رنگینی بکار می برد منظور نظر ہاست و مقصود خاطر ہا۔

رحمی امر و سیہ فامیست گلوش در نہایت نازکی پہلو بصدائے تار
 می زند و از فرط تناسب متمیز نمی شود تا قوت ممیزہ درست نباشد فرق
 از صدائے تار سازش کردن متعذر است و نجیہا ہلکے مروجہ دہلی کہ
 منصف بشارنگ است زبانش آشنا است و ناطقہ اش بایں اہل
 مرغوب زمرہ پیرا۔

امر و ہنگامہ پیرامیاں ہینگارنگش چینی است و لباس یاسینی
 در پیشگاہ قلعہ دارا خلفہ ہر روز بزم آراست و بعد اے تماشا ییاں ہنگامہ پیر
 بملاحظہ رقص و اشخاص مقبرہ تمہید سیر چوک میکنند و ہمشاہدہ حسن و تقریب
 ابتیاع نفائس و نوادر بروئے کار می آرند و بے تکلف مشتریان خود بلا شاہ
 تصنع در اطراف مجمع و سوار اسپان باد پاکشتہ صنع آہی را معائنہ می نمایند
 حلقہ اقبال و هجوم جہول در جوانب این سیرگاہ متعذر الانحصار است
 و کثرت خلایق از قایمین و قاعدین در دور این تماشا کہہ خارج از دائرہ
 شمار امور ضروری اقبیاعی را مردم موقوف کردہ مشغول تفرج می شوند و وجہ
 خرید و نقد فرصت را از کف دادہ خائن و خاسر بخانہ میر و ندادا مالے
 خرامش خانہ بر انداز عالمے است و التفاتہائے مخصوص تاراج کن مردے
 صباحت رنگش از ملاحظہ باج میگیرد و سبزہ خطش از سبز ان چمن خراج
 از سفید پوشیہا ہمشاہدہ خوشنامست کہ گویا در عین شام صبحی دمیدہ یا گل چاندنی
 است کہ در فضاے چمن بے اختیار بالیدہ تا غروب آفتاب جلوہ گر یہا
 کردہ مبلغی معتد بہ تحصیل می نماید و راہ خانہ می گیرد و ہر چندے کہ اعزہ تکلیف
 می نمایند بخانہ ہیچ کسے اقدام نمی نماید ہر کہ شیفتہ او باشد می باید کہ بخانہ اش
 برود و احتیاط وافی بردارد۔

سلطانہ امر دیت سبزہ رنگ و در سن دوازده سالگی در قرض طر فدا ہا

دشوخی ہا دارد سحر کا رہاے خواندش عالمے را مفتون و خلقے را محزون کردہ
 دریں عمر قسے تحصیل علم موسیقی کردہ کہ فریدے براں متصور نباشد در غنجگی
 پہلو بگلہائے شگفتہ میزند و با وجودیکہ پر تو چراغے بیش نیست دعوی ہمسری فتا
 دارد سامعہ از کم وسعتے ہائے خود در حسرت و باصرہ از کم ظرفیہائے نگاہ
 در خلعت شبے تا صبا حے از صاحبان ما بزم آرا بود صحبت مستوفی دست داد
 و ہمہ شب بعشرت و انبساط گذشت خار خار حسرت اعادہ صحبتش در دہا
 یاران باقیست شوق تحریکے می خواہد در گاہے نام ز نکولہ نوازی ہمارش بود
 مراحل امر دیرا قطع کردہ چوں تعینے از مزاجش محسوس نمی گردید تامل بفتیش
 پرداخت معلوم گردید کہ در نواختن ز نکولہ و رقص نظیر ندارد ہر چندے کہ
 ہیئتہش مقتضی حرکات رقص نہ بود لیکن طبیعت بریں آمد کہ عیاش بجاک
 امتحان رسد امور کردند در واقع استغنا و تعینش بجا بود بجز وہیمہ رقص
 حسرت ہا دست داد ہمہ تن چشم گردید گاہے در عین رقص صدا از کیلنگ
 برمی آورد گاہے ازدو و گاہے از ہمہ غرض طرفہ قدرتے و عجب مشقے داشت
 شور تخمینہا بر صدائے ز نکولہ اش چربید و صدائے پہمہ پہمہ آفرینہا اصول
 را معطل کرد و ہمیں قسم مورچک نوازی در ہمیں طائفہ معائنہ گردید
 کہ ہمتا داشت و برگ کاہ را در دہان گرفتہ مثل بلبل ہزار داستان
 شروع بنوا سنجی کرد و بہزار زبان گویا گردید بے تکلف از نوائے او

وچھپہ بلبل داستاں سراپچ فرق کردہ نمی شد منطق الطیر مجسم بشادہ رسید۔
 سرس روپ بشادہ حرکات دلفریزش چشم تما روشن و باندیشہ
 خرامش صفحہ خاطر ہار شک گلشن نسیم آہنگش بہار آفریں و شامیم نغمہ اش
 عطر آگیں رقص در نہایت رنگینی و محبوبے و خواندش در اقصا مرتبہ
 دلچسپی و مرغوبی منتخب ارباب جاہ و جلالت و مستحسن اصحاب وجد و حال
 شغفہ حسش نظر را خیرہ میکند و تصور لمعہ جلوہ اش عقل را تیرہ۔ دریافت
 صحبتش بے وسیلہ تعرف متعذراست و نیل ملاقاتش تقدیم تواضعات مناسبت
 متعسر قائلے شانہ بسیر خاطر خواہی باریاب ذوق نصیب گرداند و دست شوق
 بدامان تما رساند۔

نور حدیقہ خوش ادائی خمیرمایہ روشنائی نور بانی از ڈومنی ہائے دہلی
 است رفعت شانیش بمرتبہ کہ امر ابیدیش التجار دارند و برنخے بخانہ اش میروند
 خانہ اش چوں خانہ ارباب دول سامان ہزار رنگ تجمل در باؤ کو کب سواری
 عمدہ ہا پر از چاؤش و چو بدار بیشتر سواریش سوار فیل است در خانہ عمدہ ہا
 کہ وارد می شود یک رقم جوہر رونما تواضع میکنند و مبلغے مقصدیہ بخانہ اش
 می فرستند کہ قبول دعوت می کنند رخصتانہ را از ہمیں قیاس باید کرد کہ مزہ
 صحبتش بہذاقے آشنائند باعث خانہ خرابی است و نشہ آشنائیش بدماغ
 کہ سریت کرد چوں گردباد در کشائیش بیتابی عالمے بضاعت ہارا در سلین کار کرد

و نطقه سرمایہ مارا بغارت این سنگرداد صحبتش تا کیسہ پر است گیر است
 و الفتش تا نقدی باقیست پذیرا تکنش با تمکین گوهر ہم ترازو و آب رنگش
 آب و رنگ گلشن ہم پہلو سخن فہم بے نظیر است و نکتہ دان خوش تقریر
 صفائے روز مرہ اش سامع را در بے بہار غوطہ می دہد و ادائی محاورہ
 اش زبا نہا از گلبرگ می تراشد مصاحبے بایں رنگینی اگر رضیب شود مفت
 آرزوست و ہمدے بایں شوخی اگر دست دہد ہر چہ باشد ہمہ از و مراعات
 مجلس و ادب بمرتبہ کہ چنداں ادیب می باید تعلیم گیرند و پاس خاطر جمیع حضار
 محفل بشاہ کہ صاحبان تہذیب اخلاق می باید تلقین پذیرند خواندنش خالی از
 مزہ نیست مستحسن از باب موسیقی است جنگلہ را کہ بالفعل راجع الوقت دہلی
 است خوب مشق کردہ بموافقت جمعی از نسواں کہ ہر یک بیگم و خانم نام دارد
 بزم آرامی شود و برائے رعایت ہر کدام سفار شہامی کند چوں خاطرش ہمہ جا
 عزیز است ہر چہ می گوید مبلغی قبول می شود و حاصل دید نیست نہ شنیدنی
 فقیر کمر تہ استفادہ صحبت کردہ۔

چمنی از شاہیر دہلی است و بادشاہ رس و بمقتضائے کسب کمال
 موسیقی کہ پہلو بصاحب کمالان عصر می زند ہمہ جامعرز و محترم صحبتش بدو
 بذل مبلغی لایق از ممتنعات سوائے این کمال خوش صحبت و خوش روزمرہ
 است و سخن در نہایت پختگی می گوید چوں از بہار جوانیش تبا شیر صبح پیری

گل کردہ غیر ازیں کہ کسے صرف بہ نشیدن سرور شوقے داشته باشند میل نمی کند
 بادشاہ ہم گاہ گاہے یاد می فرماید و التفات می کنند نعمہ اش طائر ہوش را
 بہ پرواز و دایع سر میدہد و آہنگش آب رفتہ آرزو ہارا باز بجوئی می آرد۔
 و ترانہ سنجی ز بانش از مقرض گوئے سبقت بردہ اکثرے معاصر و اعتراف
 بحال او دارند خالی از اہلیت نیست مراعات آشنائی می کند یک شبے
 در خانہ اش اتفاق صحبت افتاد تا صبح صحبتہا کوک بود۔

او بیکم در دہلی مشہور و معروف اند کہ پایجامہ نمی پوشند و بدن
 اسفل را برنگ آمیزے ہائے خامہ نقاش با سلوب قطعہ پایجامہ رنگین
 می کنند بے شاہہ تفاوت گل و برگ کہ در تھان کیخاب بند رومی می باشد
 بقلم می کشند و در محافل امرا و میر و مذہر گز امتیاز پایجامہ و ایں رنگ کردہ
 نمی شود تا پردہ از کارش نیفتد فہم ہیچکس بکنہ صنعت انہا نمی رسد چوں
 خالی از ندرت و غرائب نیست مرغوب دلہا اند۔

و ہمینا سائے فیل سوار از مشاہیر رقاصان و رئیس طائفہ دارانست
 چو بداران نوکر اند بامرا بائین ہیچشماں ارتباط است رقعہ ہا در سفارش
 می نویسند و اینہا در قبول می کنند۔ سابق با اعتماد الدولہ ربط خاص بود و اینشا
 بخانہ اومی رفتند یکمرتہ برسم توامع آلات و ادوات تجرع کہ عبارت از
 گلابے و پیالہ ہا و غیرہ باشد گذرانیدہ بود چوں مہمہ اش ترصیع داشت

ہفتاد ہزار روپیہ قیمت گشت صدقہ ہذا علی التمول۔

نوشحالی رام حبی از ملازمان سرکار اعتماد الدولہ است طرفہ شانے دارد
وعجب تعینے در مجلس کہ رخص می کرد و اکثرے از اعیان شہر مجتمع بودند و بیکس
را در نظرش و قعے نبود و از فرط استغناء ہیج سمت التفاتے و خطابے نمیکرد و خواندش
بسیار رنگین و حرکاتش در نہایت تمکین بود آسا پورا از رام حبی ما ست و از شہرت
کمال در ہمہ محافل محترم است و پیش جمیع نغمہ سنجان مکرّم کبت خوانیش بقاعدہ
کلاونت ماے قدیم در نہایت مضبوطی وزیر و بمش بقانون استادان با قصے
غایت مربوطے نغمہ اش در ہمہ حال سر سبز جاوید و آہنگش در ہمہ جا و سپید
بسبب رسائی سن اندکی از دلہاے معاشران یکسو ست لیکن بچشم قدر دانان
نغمہ باید دید کہ چقدر در نظر آہنا و قعی دارد حرمت طلب است و مستحق حرمت
خوانان عزت است و شایستہ عزت۔

چک مک و مانی در بہار جوانیہا طرفہ شوخے داشت بطبع جمہور بود
و بادشاہ جم جاہ فریفتگی داشتند چک مک خطاب داده بودند احوال کہ قدم کہ در
شیب گذاشتہ اعتبارش رو بہ نشیب است در آہنگش سامعہ پرور و شور
نغمہ اش جنوں در سر مبلغا صرف تو اضعش می کردند تا شبے میسری آمد و زربا
سبیل را ہنش می نمودند تا راہ مدعا و امی شد حالا ہم حصول صحبتش بے تواضع
مستوفی متعذرا است و رابطہ آشنائیش بے سماجتہاے رسامتعصر۔

کالی کنکا از معتبر رقاصان است و از فرقہ احترام کشاں سیف اش
 جو خال گلر خاں زیب افزا است و چوں سواد دیدہ سیہ چشمان مردک آرا
 تکیانش بر رتبه که سخن بہزار تیج و تاب بزبان آشنائی گردد و خرامش
 بتدریجی کہ تا قدم بدائرہ مجلس گذارد اضطراب بدہا راہ می یابد خوانش
 مشرق نغمہ سنجاست و قصش دستور العمل چاکبک خراماں خالی از تعین
 نیست و می نبرد سماجہائی طلبند و می کنند۔

زینت و بہجی خوش ادائی ہائش در تیج مواد باہ و خیل نازک اندام
 ہائش بیجان شہوت را کفیل نغمہ اش پیام حلاوت میرساند و آہنگش بصفائے
 منتے بر سامعہ میگذارد نغمات را گش با صافی چہرہ او ہمرنگ و آہنگش
 بصفائے رنگ او ہمسنگ طبایع لطیف را نظر بلا خطہ لطافتش میل طبعی
 و افزہ لطیف را نگاہ بشاہدہ لطافتش خواہش فطری رقص غیر از خرامے
 بیش نیست و بدل نزدیک محراست و تعینش در قبول ہم آغوشی ہا بر نسبت
 و خوش آیند تر ہر شبے ردیف آغوش حریفے است و ہر روز ہمدوش ظریفے و از
 ہجوم اسد عا سرشتہ قبول صحبت کم است کاش از سودا خے سر بدر می آورد از
 کثرت تکالیف قافیہ و قش تنگ است خانہ اش بدوش یار است و دعا
 خانہ بدوش اورا سلم و کاشانہ اش در بغل معاشران است و ادعا
 بغل گیری با و مناسب و مستحکم۔ فرد

می کشندش چو قدح دست بدست

می برندش چو سبو دوش بدوش

گلاب از خواندش رانحه گلاب بمشام می خورد و از ملاحظه حرکات
رنگینش کیفیت شراب دست می دهد بختگی های وضعش مطبوع و حاضر
جوابش پیش همه کس منظور و مسموع نکته فهم است و سخندان خوش نغمه
است و مسلم نغمه سنجان فرد

محو کدام آئینه سیما شود که

آئینه خانه ایست دو عالم ز روئے تو

ش
رمضانی خیالش چون صبح عید رمضان رنگ از دلها می برد و نغمه

در سواد خاطر معاشران اثرهای کار در محفل که وارد می شود حکم عید گاه بهم
می رساند و بجمع که ورودش واقع می گردد رسم تنهیت بعل می آید و اله صحبت

قدر دانست و شایق ادا فهم و نکته دان سنش مانع کرم اختلاط است
هوس پیش پانی خورد و کهوتش باعث خود داری پہلو از تکلف خالی میکند

رحمان بانی از دھاڑی زاده باست سیاهی رنگش بمنبر لہ تصویق

سیاه قلمی منظور صاحب نظران و رسائی رنگش بمنابہ نشر فساد باعث تحریک
رگ جاں خال روئے استعداد است و سرمه چشم اتحاد سوادش چوں شام
کشمیر در نظر ما خوشنما و سیاهی نوش چوں سیاهی آب حیات در مرد که ماروح افزا

سکناش شوئے آمیز و حرکاتش فتنه انگیز بهر محفل که وارد می شود خود را از تکلف
می دزد و از دست برد هوس محفوظ بدر می جهمی گویند نامه اش سر بسته است
و مهرش ناشکسته ۷

خطش نه کرده مانی به نقش بهزاد است

که این سیاه قلم کار خوب استاد است

پنایانی از تلامذه مخصوصه نعمت خان است و بلبل زبان او
غزل خواں اگر قلم زمره به تحریر و صفش مختصر شود می سرود که سر مبنی بهای
آهنگ و البته صدای دوست و تریاق مارگزیدهای فراق ساندون
او استقامت او جگرانی های نغمه اش به مرتبه که تافس بلند شود در حین شد
و مد نغمه صدایش بان تار شعاع آفتاب آسمان می پیوندد و قدرت
موشگایه های انداز نصر فاش بشنا که تا فهم سلیم ادراک نماید گره بر تار هوا
می بندد آهنگ رسایش بان اندیشه ذوالعقول فلک پیمای و نغمه بلندش
برنگ فکر منجم او جگر اتقیر و دلپذیرش سند معاشرت پیشگان و تهیید گشتگوش
دستور العمل عشرت طرازان در ضمن هر سخن لطیفه رنگینی مضمر و در ادای هر حرف
لطیفه خاصه مدغم و مستتر حسن ادایش از حسن دیگران چپاں تر است
و لطیف مقالش از غنچ و دلال این و آن خوش آینه تر سامعه که آشنای
آهنگش گردید از مسموعات دیگر مستغنی است و ذالقه که متلذذ به نغمای

نفاش گشت از چاشنی نوائے دیگران منزوی مقدش در به جا اعزاز کتاب
است و خواندش در به حال عشرت کتاب -

طوطی شاخسار خسروائی کمال بانی صافی شفقش در موسیقی چون
نامش با قصه غایت کمال است و تربیش در رقص خوش ادائی کمال عظمت
و جلال مدتی در محل بادشاهی بزم آرا بود و در حلقه نوا سنجی سخن سر دریں ولا
که از سواخه نادرشاهی مزاج بادشاه دین پناه از استماع ساز و نوا خراف
ورزیده و نغمه ارباب نغمه یک قلم متر و ک و موقوف گردیده باین تقریب
صحبتش میسر آمد والا ممتنعات غفلے بود و خواندش موافق ضوابط کلاوت
بچی است بسیار برنگینی و خرنی میخواند و سامعه را بدائرہ تواجد می نشانند
بیشتر خیال نعمت خان که منسوب به بادشاه غازیست استعمال می نماید
و ابواب انبساط بر روی مشاقان می کشاید بشابه مشاق که اگر تکلیف صحبت
روز و شب نمایند چو بلبل بهار غزل خوانست و برنگ قطعه چمن از ترزبانی
خود گلشن خالی از تمکین و ادانیست از شوخیها آشناست و باعتبار آداب
و آیین در امثال و اقوان مستثنیٰ مبر که طلبیه خط مستوفی برداشت و رقم لغتش
بر لوح خاطر نگاشت -

سر مشق رنگین و پنجه روانی او ما بانی رنگینی بهار و پذیرش
برنگ نسیم بهار چمن آرائی انبساط و بهار رنگی نفاش بنیطه تر گلدسته بسند

ریاحین ز بهشت نشانی به گوی سبلیه میش و در عالم بدایت چو آن فکر اسیر بر زیره شوخی
 و رنگینی و نقایلهایش بسان نقل شراب در نهایت خوش مزگی نمیکینی حرکات و
 سکناش همه موزون و مرغوب خرام و ادایش همه خوش اندام و خوش اسلوب
 در عالم کبت کشتی گیر و در فضائے خیال چو خیال نظیر بے نظیر طبعش الفت
 پیر است و مزاجش بوفای آشنا کنور که نهال نوخیز بهمن چمن است و موزونی قد
 رشک سر گلشن مشقوه صابحی میان محمد ماه است که سند معاشرت پیشگان
 اند و سر آمد جمیع بزم آریاں اکبری بدولت خانه ایشان محبتها منعقد
 می گشت احتیاط و انی محصل می گردید -

پینا و تنو مقدم این طایفه باعتبار حسن سرشار و کمال و جاهت و
 حسن غنا و تناسب ارج و اعضا منظور جناب بادشاهی بود و مورد عنایات
 نامتنباهای اکنون بطور خود بزم آرائی شتافانست و رنگ افزونی بهت تکلیف
 آرزومندان خراش میس که بحركات رقص آشنا گردید شور تخمین در غم بلند
 میگردد و صدایش هرگاه که با وج کشید غفل آفرین فضائی هو اتناگ می نماید
 رنگینی روزمره دایش سامعه را بگلگشت بهار میبرد و قدم های شیرینش در حقیقت
 جزو محاوره است انسون بخودی بگوش و لما بخواند خاندن جمال به نزاکت و انداز
 که حوصله سامعه بفریادی آید و بے اختیار بهار موشان بدایره وجد و حال می
 گرسنه چشمان راگ را از مایده صحبتش سیری و نادیدگان حسن را دام اختلاطش

[illegible]

